

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

М.Т.Исақова

ЭТНОПСИХОЛОГИЯ

(қайта нашр)

**Олий ўқув юртларининг психология йўналиши талабалари
учун ўқув қўлланма**

Фарғона - 2007

Исақова Муаззам Тўлқиновна. Этнопсихология. – Т.: «Turon-iqbol», 2007.

Қўлланма амалдаги «Психология» ихтисослиги дастурларининг талаблари ва тамойиллари асосида ёзилган. Унда амалиётчи психологлар учун этнопсихологиянинг тадбиқий соҳалари, этнопсихологик тадқиқотлар тарихи, миллий психологик қиёфанинг тузилиши, урф - одатларнинг психологик таъсир механизмлари баён этилган.

Қўлланма университетлар, педагогика институтлари талабаларига, ижтимоий - гуманитар йўналишида таҳсил олаётган талабаларга, малака ошириш институтларининг тингловчиларига ҳамда кенг жамоатчиликка мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Фалсафа фанлари доктори, профессор А.Бегматов

Тақризчилар:

педагогика фанлари номзоди, доцент М.Абдуллажонова

психология фанлари номзоди, доцент М. Ю. Отажонов

Илмий муҳаррир: Фалсафа фанлари доктори, профессор М.Абдуллаев

Фарғона давлат университетининг 2004 йил 5 июлдаги 10-илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган

М.Т.Исақова. «Turon-iqbol» нашриёти, 2007

КИРИШ

Азиз ўқувчи!

Жамиятимиздаги ижтимоий, иқтисодий, маънавий ўзгаришлар, аввало, инсоннинг ўз - ўзини англаш, шахслараро самарали мулоқотни ташкиллаш, фаолиятини шакллантириш, виждонини поклаш, миллий ғурур ва миллий туйғуни қарор топтиришни тақозо қилади.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши жамият ҳаётининг сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларини янгича мазмун билан бойитди. Ахлоқий покликни қайта тиклаш, халқимизнинг миллий - маданий меросига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, аждодларимиз тажрибаларини таълим - тарбия тизимига киритиш - бугунги куннинг долзарб вазифаларидан ҳисобланади.

Ҳозирги кунда фуқаролар онгига мустақиллик, ватанпарварлик, садоқат каби тушунчаларни сингдириш, келажаги буюк давлатнинг муносиб фарзандларини камол топтириш, айти пайтда уларнинг онгида мафкуравий бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўймаслик маънавий ҳаётимизнинг энг муҳим талабидир.

Дунёда кўплаб катта - кичик, турли - туман халқ ва элатлар яшайди. Лекин улар қанча ва қандай бўлмасин, ўз миллий тараққиётида умумий қонуният ва қадриятлар асосида ривож топади.

Жаҳонда ҳеч бир миллий бирлик ёки этник жараён соф ҳолда намоён бўлмайди, бинобарин, ҳозиргача бирорта ҳам бошқалар билан аралашмаган соф миллат ёки халқ бўлмаган. Халқларнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши жуда ҳам узоқ тарихий даврларни қамраб олади. Кўпчилик этнослар қулдорлик давридан бошлаб илк феодализмгача мураккаб этник жараёнлар натижасида юзага келган. Уларнинг этногенези ижтимоий - иқтисодий тарих билан узвий боғлиқ ҳолда тадқиқ қилинади.

Ҳар бир тараққий этган халқнинг ўз тили, урф - одати, адабиёти, санъати, анъанавий моддий ва маънавий бойликлари мавжуд. Ўзбек халқи ҳам дунёдаги энг қадимий маданий халқлардан бири бўлиб, фахрланишга лойиқ ана шундай хазинага эга. Шунинг учун қадимий маданиятимизни чуқур билиш, асраб-авайлаб сақлаш ва кейинги авлодларга ҳам етказиш ҳар биримизнинг инсоний бурчимиздир.

Шуни унутмаслик керакки, асрлар давомида шаклланган урф - одат, маросим, адабиёт, санъат соф этник ҳолда ривожланмаган. Аксинча, улар қадимдан биз билан ёнма - ён ҳаёт кечирган қардош қирғиз, қозоқ, туркман ва тожик халқларининг бевосита таъсири, иштироки ҳамда ҳамроҳлигида яратилган, ривожланган ва тараққий этган.

Қўлингиздаги ўқув қўлланмада психологик нуқтаи-назардан халқ онгини акс эттирувчи урф - одат ва анъаналар таҳлил қилинади, баҳоли қудрат уларнинг психологик таъсир этиш механизмлари ўрганилган. Рисоланинг мақсади миллий қадриятлар таъсирида таркиб топадиган миллий характер, миллий психологик қиёфа, миллий ўзликни англаш, этник онг шакллари ҳақида маълумотлар бериш орқали ўқувчида ўзликни англаш, унда миллий ифтихор туйғуларининг шаклланишига ёрдам беришдан иборатдир.

Бу қўлланама ўқувчида нафақат этнопсихология, шу билан бирга маданиятшунослик, этногенезис каби фанлар тўғрисида ҳам муайян тасаввурлар ҳосил қилади.

ЭТНОПСИХОЛОГИЯ ФАН СИФАТИДА

Ҳар қандай фан ўзининг тадқиқот объекти, предмети ва тушунчаларига эга бўлади. Этнопсихология фани ҳам бундан мустасно эмас. Юнон тилидан олинган, «Этнопсихология» атамаси мураккаб ибора бўлиб, уч ўзакка эга: «этнос», «психе», ва «логос». «Этнос» сўзи тахминан «халқ» сўзига мувофиқ келади, «психе» - «руҳ» дегани, «логос» эса «сўз», «таълимот» деган маънони англатади. Шундай қилиб, «этнопсихология» халқ (этнос)нинг руҳияти деган таълимот (фан)ни англатади.

Этнопсихологиянинг фан сифатидаги объекти ва предмети нимадан иборат, айти пайтда у ўз предмети тўғрисида қандай фикр юритади, унинг методлари қандай деган саволлар ҳам туғилади. Бу саволларга жавоб бериш ҳар бир инсоний бирлик ўзининг узоқ давр мобайнида мавжуд бўлиб туришида гуруҳий психологик белгилар ҳақидаги тасаввурларга эга бўлишни тақозо қилади. Модомики, этнос, хусусан, миллат ўзининг тарихан барқарор, мураккаб ҳаёт йўлига эга бўлган социал гуруҳ экан, табиийки, у ўзига хос психик белгилар ва уларнинг бирлиги – психологик комплексларига ҳам эгадир. Бошқача айтганда, ҳар бир этник гуруҳнинг келиб чиқиши ва тараққиётининг гуруҳий психологияси мавжуд.

Демак, этник психика ўз ичига муайян этноснинг келиб чиқиши ва кейинги тарихий тараққиёти давомида эгаллаган психофизиологик, хусусий ва социал-психологик белгиларни ўз ичига олади. Муайян этнос таркибига кирадиган ҳар бир одам индивидуаллик, яъни ўзига хос қайтарилмас характер, мотивация ва шахснинг бошқа аспектлари, шунингдек, бу белгиларнинг қайтарилмас бирлиги ёки комплексига эга бўлишига қарамай, этник гуруҳ ўзининг барча аъзолари характери учун умумий белгилар, уларнинг мажмуаси, хулқ-атворининг турғун (стереотип) хусусиятлари, этноснинг келиб чиқиш ва тарихига оид умумий тасаввурларга ҳам эгадир. Этник гуруҳлар айти пайтда бошқа гуруҳлар ва қадриятларга йўналтирилган умумий баҳо, умумий установакаларга ҳам эгалик қилади. Уларнинг барчасида табиий ҳодисалар, ижтимоий ҳаёт, маданият ва бошқаларга тегишли бўлган умумий баҳовий ҳукмлар амал қилади. Юқорида санаб ўтилган жамики ҳодисалар шу маънода умумэтник характер касб этадики, улар этноснинг асосан ёши улуг аъзолари томонидан эътироф этилади ва хулқ-атвор ҳамда хатти-ҳаракатларда намоён бўлади.

Этнопсихологиянинг объектини этник гуруҳлар, унинг предметини эса этнос ва унинг вакилларига хос психик белгилар, этнослараро ўзаро таъсир ва конфликтлар ташкил этади. Бу таърифни конкретлаштирган ҳолда этнопсихологиянинг тадқиқот

предметининг бир қатор муаммо ва вазифаларини қайд этиш мумкин. Булар қуйидагилардир:

- этнос-хусусан, миллатнинг психик қиёфаси (унинг қандай этнопсихологик қонуниятлар асосида шаклланиши, унинг структураси ва функциялари ва ҳ. к);
- этник характер (унинг асосий белгилари ва уларнинг бирлиги);
- психик қиёфа ва характер жиҳатдан этник гуруҳлар ўртасидаги тафовутлар;
- этник характер типологияси

Этнопсихология тизимида миллий символлар муаммоси алоҳида ўрин тутди, шунинг учун уларни тадқиқ этиш ўта зарур.

Миллий символлар дейилганда бир этноснинг бошқасидан фарқлаб турадиган табиат предметлари ва маданиятлари ҳақидаги тасаввурлари, образлари, шунингдек, специфик хатти-ҳаракатлари тушунилади.

Этнопсихологиянинг методлари. Этнопсихология ижтимоий психология, этнология, антропология ва бошқа фанлар асосида юзага келди ва ривож топмоқда. Этнопсихологлар, айниқса, ижтимоий психология, шахс психологияси ва этнология фанлари методларидан фойдаланишлари лозим.

Табиийки, этник гуруҳлар бўйича этнопсихологик тадқиқот ўтказишда кузатиш, анкета, эксперимент, суҳбат методларидан кенг фойдаланилади.

Этнопсихологиянинг ривож топиши учун тарихий методлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ, шунингдек, этник гуруҳларнинг тарихи ва маданиятини психологик таҳлил этиш ҳам муҳим метод сифатида эътироф этилган. Фаннинг машҳур арбоблари шахси, уларнинг фаолиятини тадқиқ ва таҳлил этиш анча самара беради, бундай кишилар миллий символларга жуда ўхшаб кетади, ўз халқининг ижобий ва салбий хусусиятларини ўзида акс эттиради.

Бундан ташқари, этнопсихологияда дала методи (кузатиш, хужжатлар тўплаш ва ҳ. к.) шунингдек, этник тасаввурларни тадқиқ этадиган семантик дифференциация методлари ҳам кенг қўлланилади.

Этнопсихология ёш фан бўлишига қарамай, унда бир қатор тадқиқотчилик йўналишлари мавжудлиги кузатилади:

- социологик йўналиш (инсонлар ҳамжамиятининг психик склади, унинг шаклланиши ўрганилади);
- экологик йўналиш (этнопсихологиянинг экологик жиҳатлари ўрганилади);
- биологик йўналиш (этник гуруҳ аъзоларининг темпераменти, характери, идроклари ўрганилади), бу одатда психофизик ва антропологик йўналиш деб ҳам айтилади.

Этнопсихология ва бошқа фанлар. Этнопсихология бир неча фанлар оралигида юзага келган бўлиб, ўз муаммоларини улар билан ҳамкорликда ҳал этиши мумкин.

Этнопсихология асосан этнология (халқ тўғрисидаги таълимот) ва этнография (халқлар тўғрисидаги тавсифий фан)лар билан узвий боғланган.

Этнопсихология қуйидаги бўлимлардан иборат:

- умумий этнопсихология (этносларнинг асосий белгиларини ўрганади);
- махсус этнопсихология (у ёки бу халқнинг психик склади ва этногенезисини тавсифлайди: рус, ўзбек, тожик, туркман ва ҳ. к);
- қиёсий этнопсихология (турли халқларнинг психик хусусиятларини қиёслайди);
- амалий этнопсихология (этносларро ва этнос ички ҳаётининг амалий масалалари – зиддиятлар, ўз-ўзини ҳимоялаш каби муаммолар) билан шуғулланади.

Шундай қилиб, этнопсихология ўз тадқиқот объекти, предмети, усуллари, йўналишларига эга бўлган фан бўлиб, жамият ҳаётининг ўзига хос соҳасини тадқиқ этади. Этнопсихологик тадқиқотлар ўз тарихига эга бўлиб, алоҳида этнос, халқ, миллатларнинг хусусиятларини ўрганишнинг тарихий жиҳатларини ўрганиш ва тадқиқ этиш асосида мазмунан бойиб боради.

ЭТНОПСИХОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР ЎТКАЗИЛИШ ТАРИХИДАН

Бошқа халқларга хос психологик хусусиятларни билиб олишга, ўзга элат, қабила ва уруғларнинг хатти - ҳаракат ва яшаш тарзини ўрганишга қизиқиш қадим замонлардаёқ муайян эҳтиёжлар, аввало савдо - сотиқ ва ҳарбий мақсадлар таъсирида вужудга келган.

Қадимги дунёнинг Демокрит, Гиппократ, Аристотель, Геродот каби мутафаккирлари барча ижтимоий ва психологик ҳодисаларни тушунтириб беришда умумий принципларни қидириб топишга ҳаракат қилганлар.

Халқларнинг психологик хусусиятларини табиий - иқлим ва бошқа географик омиллар билан боғлаб тушунтиришга нафақат қадимги дунё олимлари, балки, XVIII - XIX асрларда яшаган - Монтескье, Гегель, Гумбольдт, Штейнталь, Лацарус каби йирик файласуф ва психологлар, шунингдек, ҳозирги замоннинг социолог ва психологлари ҳам алоҳида аҳамият берадилар.

Ижтимоий психологияда географик оқим асосчиларидан бўлган машҳур француз олими Ш.Монтескье (1689 - 1755) халқлар ўртасидаги психологик тафовутларни асосан кишилар фаолияти натижаси, деб изоҳлайди. Бу назария ўша даврда ҳукмрон ижтимоий ҳодисаларни ҳам, халқ ҳаётига доир воқеалари ҳам илоҳиёт номи

билан боғлаб тушунтирадиган диний ақидаларга қарши қаратилган бўлиб, ижтимоий ҳаёт ҳодисалари ҳеч қандай самовий кучлар таъсири остида вужудга келмаганлиги, аксинча, ўз келиб чиқиши билан табиий кучларга даҳлдорлиги, шунинг учун ҳам уни дин намояндалари эмас, балки илм - фан кишилари тушунтириб бериши кераклигини кўрсатади. Монтескьенинг бу қарашлари ўз даври учун анча прогрессив аҳамиятга эга бўлиб, табиат ва жамият ҳодисаларига дунёвий ёндашишни англатар эди.

Монтескье ўзининг географик детерминизм назарияси билан ўша давр олимларининг кўпидан устун туради. Лекин у географик муҳитнинг ролини мутлақлаштириб юбориш оқибатида тарихий жараённинг асосий ҳаракатлантирувчи омилларини инкор этишга йўл қўяди. Бу эса XIX аср ўрталарида унинг издошлари томонидан мустамлакачилик зулми остида эзилиб келаётган халқларнинг тарихий тараққиётдаги қолюқлик сабабларини тушунтириб беришда ғайриилмий хулосалар чиқаришга олиб келади.

Ер юзининг иқлими кейинги юз йилликлар давомида деярли кескин ўзгаришларга учрамади. Лекин инсоният ҳаётида жуда катта ижтимоий тарихий ўзгаришлар бўлиб ўтдики, бу халқларнинг психологик қиёфасини ўзгартириб юборишга муайян даражада таъсир этмай қолмади. Айни пайтда таъкидлаш жоизки, психологик хусусиятларнинг шаклланишида географик муҳитнинг ролини бутунлай инкор этиб бўлмайди. Табиий географик муҳит халқларнинг яшаши учун доимий ва зарурий шарт - шароит сифатида унинг психологияси шаклланишида ва ривожланишида ўзига хос роль ўйнайди.

Шу маънода немис психологи В.Вундт миллий психологик қиёфани ўрганишда индивидуал психология билан миллий психологияни аралаштириб юборган ўз замондошлари, хусусан, Лацарус ва Штейнталларни қаттиқ танқид қилган эди. Вундт қарашларининг ўзига хослиги шундаки, у миллий психологик қиёфа шаклланишини тарихий шарт - шароитлар асосида тушунтириб беришга ҳаракат қилди. Масалан, у немис халқи психологик қиёфаси ҳақида сўз юритар экан, уларнинг характеридаги тадбиркорлик, ҳар бир ишни ҳисобга олиб амалга ошириш, батартиблик ва ватанпарварлик бурчини чуқур ҳис қилиш каби ижобий хислатлар билан бирга, айни улар характерида бошқаларга кўр - кўрона тақлид қилишликка мойиллик борлигини ҳам кўрсатиб берди. Бу камчиликнинг вужудга келишини асосий омиллари хусусида фикр юритганда, у бошқа Европа давлатларига қараганда Германиянинг сиёсий соҳада кечроқ майдонга чиқиши Германияда ўрта асрчилик, диний мутаассиблик билан янги давр руҳияти ўртасида юз йиллар мобайнида кураш борганлиги немисларнинг миллий психологик

қиёфасига бу тарихий жараён ўз таъсирини кўрсатганлигини тушунтириб берган эди.

В.Вундт бирмунча тўғри фикрларни илгари сурган бўлса - да, лекин илмий жиҳатдан миллий психологик қиёфанинг асосий масалаларини тўғри ҳал қилиб бера олмади.

Уйғониш даврида аждодлар психологик қиёфасини таҳлил қилишга ҳаракат қилган ва бу соҳада муайян ютуқларга эришган француз психологи Роберт Мандру қарашларида ҳам бирмунча ижобий жиҳатларни кўриш мумкин. Фарбдаги қатор оқимларнинг вакилларида фарқли ўлароқ, у психологик хусусиятларнинг вужудга келишини жамиятда мавжуд соҳаларнинг тараққиёти билан боғлаб тушунтиради. Мандру фикрича ўзини табиат кучлари олдида ожиз ҳис қилиш XVI - XVII аср одамлари учун характерли хусусиятдир. Бу давр кишиларини турли - туман қийинчиликлар ва фалокатлар билан олиб борган тинимсиз курашлари уларни ўта таъсирчан ва кучли ҳиссиётли қилиб қўяди. Куч ишлатишнинг ҳар қандай кўринишлари маъқулланган ва кучли ҳиссиётларнинг намоён бўлишига шароит яратилган бундай муҳитда кишиларда шундай психологик кечинмаларга эҳтиёж туғилади. Кишиларнинг кучли эҳтиросларга бўлган интилишларини қондириш учун кучли кечинмаларни туғдирадиган, уларни ларзага соладиган ранг - баранг томоша ва кўнгил очарликлар, жазолашнинг ашаддий шакллари - чопиб ўлдириш, ўтда куйдириш, қийнаб ўлдириш ва бошқалар кенг қўлланилган.

Мандру томонидан юқорида келтирилган фактлар руҳий психологик ҳолатларнинг миллий ўзига хослиги тарафидан ўрганишга бўлган бундай интилишларни ҳозирги замон ижтимоий-психологик адабиётларда ҳам кўриш мумкин.

Бу жиҳатдан қозоқ олими Н.Жандильдин тадқиқотлари қизиқиш уйғотиши мумкин. У қозоқларга хос айрим вазминлик, камсуқумликни хўжалик юргизиш хусусиятларидан келиб чиқиб изоҳлайди. Табиийки, қозоқ халқи тақдири ва турмуш тарзи нафақат умум туркий белгилар, шу билан бирга хусусий ўзига хосликларга ҳам эгадир. Унинг ҳаёти кечадиган табиий географик шарт-шароит чорвачилик билан шуғулланиш учун қулай бўлган бепоён қир ва адирлардан иборат бўлиб, бутун умр бўйи хўжалик юритишнинг шундай тури билан шуғулланишни тақозо этади ва чорвачилик улар турмуш тарзининг таркибий қисмини ташкил этади. Табиийки, аҳолининг тарқоқ ҳолда жойлашуви ўзаро алоқа ўрнатишни қийинлаштирарди, натижада узоқ вақт ёлғиз яшашга мажбур этади. Бу эса, юқорида айтилганидек, қозоқларнинг ўзаро мулоқотларидаги камгаплик, ҳатто энг нозик ва қайноқ туйғуларини баён этишда ҳам вазминликни намоён этишга олиб келади.

Ўзбек халқининг психологик қиёфасининг шаклланишида ҳам юқоридагидек объектив ва субъектив омиллар муҳим роль ўйнаганлиги ўз-ўзидан равшан. Ўзбекларни илмий - этнографик жиҳатдан ўрганиш аслида XX асрнинг 60 - 80 йилларидан бошланди, дейиш мумкин. Бунга қадар жаҳон фани ўзбекларнинг тарихий турмуши, психологик хусусиятларидан фақат сайёҳ ва элчиларнинг мукамал бўлмаган маълумотлари орқали хабар топган эди. Бу этнографик маълумотларнинг аксарияти ноаниқ бўлиб, уларда фактлар бузиб кўрсатилади. Ўлкани тўла бўйсундириш ниятида Чоризмнинг Ўрта Осиё, хусусан, ўзбек халқи тарихи ва этнографиясини ўрганишга астойдил киришиши натижасида бутун Ўрта Осиё ҳудудида илмий тадқиқот ишларини ўтказишга имкон яратилади.

Ўрта Осиёдаги халқлар тарихи ва этнографиясини ўрганиш соҳасида икки оқим мавжуд эди. Улардан бири буюк давлатчиликка асосланган буржуа, иккинчиси, демократик маданият манфаатларига хизмат қиладиган оқим эди. Биринчи оқимни чоризмнинг катта амалдорлари, юқори мартабали шахслар ва мустамлакачилик сиёсатини амалга оширувчилар, иккинчисини эса, илғор тафаккур эгалари - ўқитувчилар, шифокорлар, муҳандислар, агрономлар, оддий амалдор ва хизматчилар ташкил этган.

Ўзбек халқи этнографиясини ўрганиш билан шуғулланган Н.Т.Остроумов, Н.С.Ликошин сингари тадқиқотчилар ўз асарларида чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини тарғиб қилдилар. Бироқ шуни қайд этиш керакки, бу тадқиқотчиларнинг асарларида маҳаллий аҳоли турмуши, маданий ҳаётига доир диққатга сазовор материаллар ҳам йўқ эмасди. Рус сайёҳлари, ўлкашунослар, этнографларидан В.В.Радлов, А.П.Федченко, А.Л.Кун ва бошқаларнинг самарали ишлар олиб борганликлари маълум. Атоқли лингвист ва фольклорист В.В.Радлов Ўрта Осиё халқлари тили ва этнографияси ҳақида анча қимматбаҳо материаллар тўплаган. У 1868 йилда Зарафшон водийси бўйлаб саёҳат қилиб, (Ўрта Осиё халқларининг тили ва этнографияси ҳақида) ўзининг шахсий кузатишлари ва қисман маҳаллий аҳолининг ҳикоя қилиб берган маълумотлар асосида қизиқарли очерклар яратди. Уларда ерни сунъий суғориш муаммолари муҳим ўрин тутди. Шунингдек, шаҳар ва қишлоқларнинг номлари, аҳоли типлари, кийим-кечаклари ва таомлари, хотин - қизларнинг аҳволи, маиший ҳаёт, рақс санъати ва ўзбекларнинг уруғ тоифалари билан боғлиқ қизиқарли маълумотлар берилган.

Кейинчалик ўзбек этнографияси бўйича Туркистон университетидан махсус курс ташкил этилади, унинг дастури этнография фанининг тарғиботчиси Н.С.Ликошин томонидан

тузилади. Бундан ташқари, институтлар қошида илмий тўғараклар тузилиб, маҳаллий халқларнинг этнографиясини ўрганишга катта эътибор берилади.

Кейинчалик Ўрта Осиё Давлат Университетининг махсус факультетига айланган Шарқ институтининг ўқув дастурлари этнография предметини чуқурроқ ўрганиш мақсадида такомиллаштирилади ва мазмунан бойитилади, уни тамомлаган мутахассислар орасидан йирик этнограф олимлар етишиб чиқади. Кенг кўламда этнографик тадқиқотларни амалга ошириш кўплаб миллий муаммолар ечимини топиш, янги жамият қуришнинг муҳим вазифаларини амалга ошириш билан боғлиқ эди. Бу йилларда катта аҳамиятга эга бўлган кўп тадқиқотлар ўтказилди. Жумладан, 1917 йил революциясидан сўнг турмуш тарзининг ўзгариши билан ўзбек халқи психологиясининг ҳам муайян даражада ўзгарганлиги қайд этилди. Бу соҳада А.Р.Лурия бошчилигидаги бир гуруҳ олимлар тадқиқот олиб бордилар. Тадқиқотчилар ўз - ўзини англаш ва ўз хулқ - атворини таҳлил қилиш борасида уйда ўтирган аёллар, саводхонлик курсларида ўқиётган аёллар ҳамда педагогика билим юртларида таълим олаётган қизлар ўртасида тафовутлар мавжудлигини текширувдан ўтказадилар. Тадқиқотларда ўз - ўзини анализ қилиш методига асосланиб, аёлларга турлича саволлар берилади, шу асосда ўз шахси хусусиятлари, ўзидаги етакчи сифатларни аниқлаш ва баъзи психологик ҳолатларга баҳо бериш масалалари кўриб чиқилди. Лекин жавобларнинг сифати аёлларнинг билим савияси ва ижтимоий муносабатлар тизимидаги ўрнига боғлиқ талабга у қадар жавоб бермас эди. Уйда ўтирган аёлларнинг кўпчилиги қўйилган саволни тушунмасликларини кўрсатади. Бу ва бошқа фактларга асосланиб, А.Р.Лурия ўзбекларнинг онги асосан бошқа одамлар фикрига боғлиқлиги, уларда тобелик психологияси кучли эканлигини эътироф этди. Масалан, аёлларга ўзининг ёмон сифатларини белгилаш топшириғи берилганда, бунга жавоб бериш ўрнига улар ёмон қўшни аёлларни тилга олишади. Умуман, улар ўз - ўзини баҳолашдан кўра, бошқаларни кўпроқ баҳолаш, уларни сифат тавсифини беришга анча мойиллик кўрсатишган.

А.Р.Луриянинг асосий мақсади миллий психологик хусусиятларни ўрганишда тарихий принципга таяниш лозимлигини асослаб бериш ҳамда миллий психологиянинг ҳаёт тарзи, шахснинг жамият, кишилар муносабатлари тизимида тутган ўрнига бевосита боғлиқлигини исбот қилишдан иборат бўлган. Тадқиқотнинг аҳамияти шунда эдики, унда биринчи бўлиб миллий психологияни ўрганишга ёрдам берувчи метод ва услубий принциплар амалда синаб кўрилади.

Туркистон республикасининг фан ва маориф ташкилотлари этнографик ва этнопсихологик тадқиқотлар ўтказишда анча

жонкуярлик кўрсатганлар. У пайтда ташкил қилинган экспедициялар ҳам яхши самара берган. Улар маҳаллий этнос ва этник гуруҳлар тўғрисида бой этнографик ва миллий психологик маълумотлар тўплаганлар. Айниқса, тадқиқот дастурига киритилган масалалардан аҳолининг жамоавийлик анъаналари, диний эътиқодлари, урф - одат ва маросимлари, анъанавий хўжалик ва маданий турмуши, эҳтирослари ва миллий ҳис - туйғулари муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Бир гуруҳ тадқиқотчилар ўзбекларнинг амалий санъати, урф - одати ва маросимлари, халқ театри ва ўйинлари тўғрисида илмий маълумотлар тўладилар, қатор илмий асарлар бу соҳада самарали натижаларга эришдилар.

ЭТНОПСИХОЛОГИЯ ВА ЭТНОГРАФИЯ

Этнопсихология фан сифатида кишилар психикасининг этник хусусиятлари, миллий характер, миллий ўзликнинг шаклланиш қонуниятлари ва функциялари, этник стереотиплар ва шу кабиларни ўрганеди. Этнопсихология ижтимоий психологиянинг бир тармоғи бўлиб, инсонларнинг хулқ - авори, психологик қиёфаси, миллий хусусиятлари, миллий ҳодисаларга боғлиқ бўлган ашёлар, этник умумийликни ўрганиш билан шуғулланади. Этник психологиянинг илк кўринишлари қадимги тарих ва географик қўлёзмаларда ўз ифодасини топган.

Уларнинг муаллифлари таъриф қилинаётган халқларнинг ўзига хос руҳий томонларини тасвирлаб беришга ҳаракат қилган эди. Аммо бу тасвирларга асосланиб чиқарилган умумий ҳодисаларда мантиқсизликлар мавжуд бўлиб, кўпинча улар онгнинг доимий бир хиллиги ҳақидаги тушунчани тартибга солиб туришга қаратилган.

XIX асрда бу фан этник психология муаммоларини этнография ва антропологиянинг тармоғи сифатида ўргана бошлади.

Маълумки, антропология инсоннинг келиб чиқиши ва эволюцияси тўғрисидаги фандир. Агар табиий-илмий ва тиббий антропология жонли мавжудотлар оламида инсоннинг тутган ўрни, унинг тана тузилиши, анатомияси, физиологияси, ирқ тўғрисидаги таълимотларни ўзида ифода этса, фалсафий антропология инсон тўғрисидаги концепциянинг мазмун-моҳиятини ёритиб беради. Шуни таъкидлаш жоизки, фалсафий антропологиянинг ривожланишига шахснинг психологик жиҳатдан ўрганиш соҳасида қўлга киритилган ютуқлар ижобий таъсир кўрсатди. Немис романтик файласуфи томонидан тарғиб қилинган алоҳида «халқ руҳи» борлиги ҳақидаги ғоявий тушунча, табиийки бу соҳада, кенг кўламда тадқиқот ишлари олиб боришга тўсқинлик қилди. Тўғри этник психологияни ўрганиш соҳасида В.Вундт анча олдинга силжишга эришди. XX асрда ижтимоий психология ва психологик тадқиқот методларини

ривожлантириш, этник психологиянинг турли жиҳатларини белгилаб олишга имконият яратди. Афсуски, кўплаб изланиш ва тадқиқотлар амалга оширилишига қарамай, этник психология ҳам ҳозирча мустақил фан даражасига эриша олган эмас. Этник психологиянинг асосий муаммоси бир томондан, фаолият турлари ва маданият характерининг бир - бири билан ўзаро алоқадорлик қонуниятлари, иккинчи томондан, жамият аъзоларининг этник психикаси, хулқ - атвори хусусиятлари, алоҳида томонлари билан табиат, фаолият, миллий ўз - ўзини англаш функцияси ва қонуниятлари ҳамда этник стереотипларнинг ўзгариши билан узвий боғлангандир. Бу муаммолар халқаро миқёсда аҳамиятга эга бўлиб, уларни тадқиқ этишда социологик, этнографик ва психологик методларнинг яхлит бирлиги тақозо қилинади.

Кейинги йилларда семантика (касаллик аломатларини аниқлаш ҳақидаги фан) ижтимоий психология ва психоллингвистика (тил ҳақидаги фан) кенг ривожланмоқда. Америка этнопсихологиясига фрейдизм ва неофрейдизм катта таъсир кўрсатмоқда. Айни пайтда таъкидлаш жоизки, охириги пайтларда унинг таъсири кучсизланиб бораётганлиги кузатилмоқда.

Этнография кўп қиррали ижтимоий фан бўлиб, у этник гуруҳнинг келиб чиқиши ва жойлашиши, маданий - маиший алоқалари, ижтимоий ва оилавий турмуш тарзи каби муаммоларни ўрганadi.

Ҳеч бир инсон ўзаро табиати ва характери, хулқ - атвори ва ҳис - туйғулари билан айна ўхшаш бўлмаганидек, этнослар ҳам бир - бирига тўла ўхшамайди. Лекин тарихий умумийликка эга бўлган этнографик типлар табиий - географик муҳит ва ижтимоий - иқтисодий шароит таъсири остида юзага келади.

Даврнинг мураккаб этник жараёнлари, халқларнинг маиший ва маданий ҳаётидаги муҳим ўзгаришлар этнографиянинг диққат марказида алоҳида ўрин тутadi.

Этнопсихология жаҳондаги барча халқларнинг катта - кичиклиги, ирқи, ижтимоий тузуми, қолоқлиги ва ривожланганлигидан қатъий назар, тенг ва баробар ўрганадиган илм соҳаси ҳисобланади. Этнография тарихий тараққиёт давомида йўқолиб кетган халқлар, узоқ ўтмишдаги этник жараёнлар, маиший турмуш, маънавий маданият қолдиқлари ва хусусиятларини тадқиқ қилса, этнопсихология фани яратилган ва мерос қолдирилган маданиятга асосланиб туриб, ўша давр халқларининг қизиқишлари, миллий характери, таъби, ҳиссиёт даражалари, хуллас, халқларнинг психологиясини ўрганadi.

Этнопсихология, айниқса, этнография, антропология, лингвистика, социология, санъатшунослик каби фанлар ютуқларидан кенг ва ижодий фойдаланади.

Этник жараёнларни тадқиқ қилишда турли тарихий манбалар, архив ҳужжатлари, оғзаки ижод намуналарига суянилади. Этносларнинг тил бирлиги, мулоқот мароми, сўзлашиш жараёнларини ўрганишда тилшунослик (лингвистика)га оид маълумотлар ёрдам беради. Халқларнинг моддий маданий тарихи ва хусусиятларини аниқлашда унинг археология фани билан ҳамкорлиги муҳим роль ўйнайди. Аҳолининг жойлашиши, ўсиши, атроф-муҳитнинг таъсири, эмиграция ва миграцияси каби масалаларни ўрганишда эса этник география ва демография фанлари ютуқларидан кенг фойдаланилади. Этносларнинг маънавий маданиятининг ўзига хос жиҳатларини аниқлаб олишда санъатшунослик, муסיқашунослик, диншунослик, фольклор ва ёзма адабиёт етарлича манба бўлиб хизмат қилиши мумкин. Антропология фани эса халқларнинг ўртача умр кечириши, келиб чиқиши, тарқалиш жараёни, танаси, бош суяги, каби масалаларни ўрганишда этнопсихологияга катта ёрдам беради.

Юқорида фанларнинг ўзаро алоқадорлиги ва тадқиқот предметларидаги ўхшашликлар туфайли этногенез, палеэтнография, этнолингвистика каби янги илмий соҳалар юзага келди ва самарали иш олиб бормоқда. Этник жараёнларни теран ва кенг миқёсда тадқиқ қилишда ҳозирги даврда кенг кўламда ўтказилаётган социологик тадқиқотлар натижаси ўзининг ижобий самарасини бермоқда. Бу йўналишда этносоциологиянинг янги соҳалари юзага келди. Жамият ҳаёти шундан далолат берадики, табиий - географик шароитга қараб айрим элатлар ёввойи ўсимликларни экиб ўстириш ёки ёввойи ҳайвонларни хонакилаштириш, уларни қўлга ўргатиш билан боғлиқ ўзига хос турмуш анъаналарига эгадир. Хўжалик юритишнинг бундай хусусиятларини аниқлашда махсус фанлар билан бир қаторда этноботаника ва этнозоология каби соҳалар ҳам шаклланиб бормоқда.

Этносларнинг кўп қиррали ҳаётини ўрганишда уларнинг доимий турмуш тарзини бевосита кузатиш асосида жойларнинг ўзида тўпланган материаллар бош манба ҳисобланади. Бу борада узоқ давр бир жойда яшаб, кузатишлар олиб борган, этнограф олимлардан Л.Морган, Н.Н.Миклухо-Маклай, В.Г.Богоразларнинг тадқиқотлари алоҳида аҳамиятга молик. Афсуски, стационар услуб деб номланган бундай тадқиқот усулларида ҳозирги шароитда кам фойдаланилади.

Халқларнинг психологиясини ўрганишнинг муҳим соҳасини улар томонидан яратилган маданият, яъни, инсон қўли ва ақл - идроки маҳсули сифатида юзага келган моддий, маънавий бойликлар мажмуи ташкил этади. Бинобарин, маданият сўзининг этимологик маъноси умумий тарзда «жамият ютуқлари мажмуи»ни англатади.

Мураккаб этник жараёнлар, миллатлар ва элатлар орасидаги муносабатлар, никоҳ - оила ва маиший турмуш муаммолари, болалар тарбияси, ахлоқ-одоб масалаларини тадқиқ қилиш нафақат этнограф олимлар, балки психолог ва педагогларнинг ҳам диққат марказида турибди. Халқ табобати, анъанавий ҳунармандчилик ва хўжалик услублари, тижорат ва савдо - сотиқ халқнинг ижобий ҳамда ижодий тажрибаси ифодасидир.

Асрлар оша синовдан ўтган умуминсоний қадриятларни ўзида мужассамлаштирган ушбу тажрибалар халқларнинг характери ҳамда психологик қиёфасини яққол намоён қилишда муҳим омил вазифасини ўтайди.

Ҳар бир халқ этник тузилиши жиҳатидан нечоғли барқарор бўлмасин табиий-тарихий тараққиёт, объектив ва субъектив омиллар таъсирида доимо ривожланиб, ўзгариб турган. Жаҳоннинг кўплаб халқлари сингари Марказий Осиё минтақаси халқлари узоқ ва мураккаб, машаққатли ва зиддиятга тўла жараёнларни ҳам бошдан кечирган. Айтиш мумкинки, улар маънавий маданият ҳис-туйғулари билан ниҳоятда чирмашиб кетган ўзига хос этнослар ватанидир.

Узоқ давр мобайнида Марказий Осиёга кўчиб келган элатлар сак - массагет заминида ўзига хос маданий белгиларни қолдирган. Биринчи минг йиллик ўрталарида бу ерга кўчиб кела бошлаган хунлар, хионитлар, оқ хунлар, эфталитлар, парчанақлар ва бошқалар маҳаллий халқларни туркийлаштириб юборган. Аммо туб аҳоли орасида ҳам акашак, аугасийлар деб номланган қадимий турк элати ҳам яшаганлиги тарихдан маълум бўлган. Аугасийлар кейинчалик «Ўғуз» номи билан машҳур бўлган турк элати деса бўлади (17; 14).

Х асрда Жанубий Сибир томонидан Ўрта Осиёга тил жиҳатдан пачанак ва ўғузларга яқин қипчоқлар бостириб кириб, талон - тарож қилган. Пачанакларнинг бир қисми шимолий - ғарбий томонга, ўғузларнинг анча қисми жанубий - ғарбий томонга кўчиб кетишга мажбур бўлганлар. Оқибатда ҳозирги Туркменистонга тарқалган ўғузлар туркман халқи билан, иккинчи қисми Озарбайжонни босиб олиб, улар билан қўшилиб кетган, яна бир гуруҳ ўғузлар ғарб ва жанубга, яъни Туркия ва Эрон томон ўтиб маҳаллий элатлар билан аралашиб кетган (17;15).

Ўзбек халқи ҳам Ўрта Осиёнинг бошқа элатлари билан қон - қариндош. Масалан, ўзбеклар билан қозоқларнинг деярли барча туркий аждодлари умумий бўлган, айтиш мумкинки, ҳар бир халқ қонида бошқа элатларнинг қони мавжуд. Масалан, қозоқларнинг ирқий тузилишида антропологлар фикрича мўғул истилосида етти аср муқаддам ҳам монголоид белгилар пайдо бўлган, яъни мўғуллик таъсири илгарироқ бошланган.

Қирғизларнинг ҳам асли қадимий саклар эгаллаган Тянь - Шань тоғ бағридаги европоид аҳоли билан аралашиб, бу ерга кўчиб келишдан олдин ўз она туркий тилларини шакллантирилганлигини тадқиқотчилар қайд қиладилар. Ўзаро тарқоқ аҳоли бўлишига қарамай, уларнинг шеваларида унча фарқ бўлмаган. Ҳозирги қирғизларнинг эрамиздан аввалги биринчи минг йилликлардаги қадимги аجدодлари европоид бўлишган, кейинчалик эса келгинди монголоид қабилалар таъсирида ўзгаришга учраган (17; 15).

Лекин этник илдизи барқарор, бир бўлган этник халқ тил ва ирқ жиҳатидан туркийлашмаган. Албатта, бу ерга қисман турклар, мўғуллар, бир вақтлар Искандар ва араблар ҳам келиб, ўз ҳукмронлигини ўрнатган. Кейинчалик булар табиий - географик жиҳатдан ғарбий эроний тиллар оиласига кирган ўз она тилларини сақлаб, ирқий жиҳатдан анча соф европоидлик хусусиятларини сақлаб қолган.

Ўзбек, қозоқ, қирғиз, тожик, туркман ва бошқа марказий осийлик халқларнинг аجدодлари этник замини умумий бўлиб, мустақиллик шароитида ҳам улар ўртасида сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий алоқаларни мустаҳкамлаш, ривожлантиришнинг объектив, тарихан қарор топган асоси ҳисобланади.

МИЛЛИЙ ПСИХОЛОГИК ҚИЁФА ВА УНИНГ СТРУКТУРАСИ

Миллий психологик қиёфа деганда биз кенг маънода муайян табиий ижтимоий муносабатлар шароитида яшовчи кишилар табиатдаги воқеаларни, ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини ўзига хос талқин қилиши ва уларни таъб ва туйғулар, урф - одат ва анъаналар, характер тарзида гавдаланишини тушунамиз.

Миллий психологик қиёфа миллатнинг реал мавжуд ва идрок этиш мумкин бўлган белгиларидан бири бўлиб, унинг келиб чиқиши халқнинг бутун тарихи билан узвий боғлангандир. Психологик қиёфанинг илк намуналари миллат вужудга келмасдан олдиноқ вужудга кела бошлаган. Миллий психологик қиёфанинг айрим белгилари этноснинг ҳамма тарихий бирликлари - уруғ, қабила ва элатларга хос.

Миллий психологик қиёфа қандайдир бир омил таъсирида вужудга келмайди, балки бунда икки омил ўзаро таъсир кўрсатади. Биринчи омилни ижтимоий - тарихий тараққиёт, иккинчисини эса муайян халқ яшаб турган табиий шароитнинг хусусиятлари ташкил этади. Бу ерда кишилар руҳий қиёфасининг ташқи ифодалари иккинчи омил билан узвий боғлангандир. Негаки, иккинчи омил ўзининг конкретлиги, табиий яқкалиги билан яққолроқ кўзга ташланади.

Ижтимоий ҳаётни фалсафий идрок этишда жамият ва кишилар онгига ижтимоий турмушнинг муҳим таъсири намоён бўлади. Халқ ҳаётида рўй берган муҳим тарихий процесслар ва воқеалар айни пайтда унинг психологик қиёфасида ўчмас из қолдиради. Буни биз ҳар бир халқнинг тарихий тараққиётида юзага келган ғоялар ва тасаввурлар мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Масалан, рус халқи ижтимоий онгининг табиатига крепостнойлик муносабатларининг таъсири кучли бўлган эди. Натижада онгда лоқайдлик, боқимандалик, ҳафсаласизлик кайфияти юзага келган. Бу эса деҳқонларнинг психологик қиёфасини белгилаб берган.

Тадқиқотчиларнинг эътирофича, шаклланган миллий психологик қиёфа маълум даражада халқ руҳиятини муҳофаза қилувчи механизм ролини ўйнайди. У ёт нарсаларни худди элакдек ажратади, уни ё қабул қилади, ёки шу халқда мавжуд амалий меъёрлар асосида қайта ишлаб беради, ёхуд уни инкор этади.

Атрофдаги воқеликни, ҳодисаларни ўзига хос идрок, тафаккур, тасаввур қилиш ва таъб, туйғу, урф - одат, анъана, характер тарзида намоён бўлиши миллий психологик қиёфанинг қайтарилмас хусусиятларини ташкил қилади. Маълум бир миллат вакилларининг воқеликни ўзига хос идрок этиши, фикрлаши, орзу - истаклари, олий психик хусусиятларини тушуниш ва тушунтириш учун, унинг намоён бўлиш сабабларини организм ёки мия тузилишидан эмас, балки юқорида айтганимиздек, халқнинг тарихий тараққиёти, табиий муҳитнинг шарт - шароитларидан қидириш керак. Ўтказилган кўплаб тажрибалар шуни кўрсатадики, мураккаб билиш жараёнлари билан боғлиқ бўлган руҳий жараёнларгина эмас, балки нисбатан оддий руҳий жараёнлар ва функциялар ҳам инсон туғилиши биланоқ намоён бўлмайди, воқеликдаги ҳамма нарса ва ҳодисалар каби ҳаётдаги ижтимоий - тарихий шароитлар асосида вужудга келади. Ижтимоий-тарихий шарт-шароитлар, географик муҳит, аввало, инсон фаолиятини ва бу фаолият, ўз навбатида, руҳий жараёнлар ва онгнинг тузилишини белгилайди.

Ҳар бир халқнинг тарихи ва тақдири ўзига хос. Агар биз халқ тарихи ва психологик қиёфасини бир - бирига солиштирсак, миллий психологик қиёфада, миллий характерда унинг тарихи чуқур акс этганлигини кўришимиз мумкин.

Географик муҳит ишлаб чиқаришнинг табиий асоси бўлганлиги учун ҳам унинг ривожланишига муҳим таъсир кўрсатади. У ёки бу мамлакатда ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, хўжалик юритиш хусусиятлари ва турмуш тарзи маълум жиҳатдан географик шарт - шароитлар билан боғлангандир. Географик ва иқтисодий шароитларнинг ноўхшашлиги этник жиҳатдан бир - бирига яқин бўлган икки қўшни халқ - ўзбеклар билан қозоқларнинг психологик

қиёфасида маълум тафовутларни вужудга келтириб чиқарганлигини кўриб ўтайлик.

Маълумки, ўзбекларнинг кўп қисми дехқончилик билан шуғулланган. Хусусий мулкнинг вужудга келиши, ердан интенсив фойдаланиш дехқончилик маҳсулотларини кўплаб етиштиришга олиб келди. Бундан ташқари, улар яшайдиган йирик шаҳарларнинг Фарбдан Шарққа ўтувчи катта карвон йўлларига жойлашганлиги бу ерларда фақат дехқончилик эмас, шунингдек, пул - товар муносабатлари, турли хил ҳунармандчилик, савдо - сотиқ ишлари ривожланишига олиб келди.

XV - XVI асрлардаёқ Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Қўқон ва Хива каби йирик шаҳарлар Ҳиндистон, Хитой, Эрон, Россия ва бошқа мамлакатлар билан кенг савдо - сотиқ ишларини олиб борган. Дехқончиликнинг ривожланиб бориши, ҳунармандчилик ва савдо - сотиқнинг ўсиши каби омиллар ўзбек халқининг турмуш тарзи ва психологиясига ўз таъсирини ўтказмай қолмаган. Бу жараён улардан хуштабиатлик, хушмуомалалик, ҳозиржавоблик, эпчиллик ва зийраклик ҳислатларини талаб этар эди. Ўзбеклар бир неча асрлар давомида дехқончилик билан шуғулланиб келишган. Бу эса ишлаб чиқаришнинг асосий воситаси ва бойлик манбаи бўлган ерга нисбатан уларда тежамкорлик ва омилкорликни вужудга келтирган. И.А.Каримовнинг ёзишича, «Цивилизация белгиларини асраб-авайлаш қанчалик зарур бўлса, қишлоқ хўжалиги минг йиллар мобайнида бутунлай суғориладиган дехқончиликка асосланган минтақада ер ва сувни асраб-авайлаш ҳам шунчалик муҳимдир. Ер, ҳаво, сув ва олов (Қуёш) Марказий Осиёда қадимдан эъзозланиб келинган» (3; 145)

Ҳар бир миллат вакиллари миллий психологик қиёфанинг специфик хусусиятларини ўзида мужассамлаштиради ва намоён этади. Миллатга хос хусусиятлар қандай шаклланади? Маълумки, бола ўзига Ватанни ёки ота - онани танлаб туғилмайди. Шундай экан, у ўз миллатига мансуб бўлган тайёр хусусиятларни ва миллий характерга хос айрим хусусиятларини мерос қилиб олади, холос.

Бола ҳаётининг биринчи кунлариданоқ, ихтиёрсиз ҳолда ўзи дунёга келган муҳитдаги турли - туман таъсирлар ва таассуротлар остида шакллана бошлайди. Боланинг биологик ва психик жиҳатдан ривожланиши учун таъсир этадиган бу информациялар турли ижтимоий муҳит ва географик шароитларда бир хил бўлмайди. Мана шу турли хил муҳит ва ундан келадиган информацияларнинг хилма - хиллиги бир - бирига ўхшамайдиган халқларнинг юзага келишида муҳим роль ўйнайди. Бола миллий муҳитда яшаб турганда шу миллат ва элатга хос бўлган хусусиятларни эгаллаб, айни миллат вакили бўла олади. Миллий психологик қиёфанинг асослари эса боланинг

онтогенетик (организмнинг индивидуал тараққиёти) даврида шакллана бошлайди.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, кўрган нарсаларни идрок этиш ва мазмунини тушуниб этиш қобилияти фақат миянинг туғма хусусияти бўлмай, шу билан бирга турмуш тажрибаси асосида шаклланади. Шунинг учун турли табиий шароит ва турли ижтимоий муҳитда яшаб вояга етган кишилар воқеликларни идрок этишда ўзига хос ижтимоий психологик хусусиятларга эга бўлишади. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Африка қитъасининг ижтимоий тараққиётда орқада қолган баъзи қабилаларининг болалари тажриба билан боғлиқ, амалий аҳамиятга эга нарсаларни, ҳодисаларни эса олиб қолишда ажойиб хотира намуналарини кўрсатишган. Улар ов қилинадиган сўқмоқларни топиш, ёввойи ҳайвонлар изини фарқлаш, ўрмон ичида йўл топа билишда европалик тенгдошларига қараганда бирмунча устунлик қилган ҳолда, геометрик шаклларни деярли фарқлай олмаганлар.

Одам ижтимоий зот сифатида шаклланиб борар экан, шу ижтимоий муҳитдаги муносабатларни, миллий хусусиятларни ўз - ўзидан стихияли равишда ўзлаштирмайди, балки аста-секин шу жамиятда қабул қилинган маълум таълим - тарбия тизими орқали уларни ўзлаштириб боради.

Ҳар бир авлод вакиллари аждодларнинг турмуш тажрибаларини, тил ва маданий хусусиятларини ўзлаштириб, миллат учун умумий бўлган шарт - шароитлар таъсирида ўсиб, тарбияланиб бориши натижасида уларда шу миллатга хос умумий психологик хислатлар шаклланади.

И.М.Сеченов ва И.П.Павловлар «Физиологик ва ижтимоий тараққиётнинг қандай даражасида бўлишларидан қатъий назар, ҳамма халқлар олий нерв фаолиятининг бир хил аппарати - биринчи ва иккинчи сигнал системасидан ташкил топган аппаратга эгадир», - деб таъкидлайдилар.

Инсон руҳияти фақат уни ўраб турган ташқи муҳит шароитларига мослашиб ва унинг хусусиятларини акс эттириб қолмайди, балки доимий тараққий этувчи ижтимоий ҳодисаларнинг ўзгариб туришига ҳам мослашиб туради. Ижтимоий - иқтисодий уклад, яшаш шароитларининг ўзгариши ва янги амалий фаолият шаклларининг вужудга келиши билан инсоннинг билиш қобилиятига боғлиқ бўлган руҳий жараёнларида ҳам ўзгаришлар юз беради. Бундай руҳий жараёнда қайта ўзгаришлар содир бўлади, аввал мавжуд бўлмаган янгича руҳий фаолият турлари вужудга келиши мумкин.

Миллий психологик қиёфа билан миллий психологияни баъзида айнан бир нарса, деб талқин этиш ҳодисалари учраб туради.

Масалани бу хилда тушуниш ва баён этиш нотўғри, албатта. Миллий психология миллий психологик қиёфага қараганда кенг тушунча бўлиб, воқеликдаги кўп ҳодисаларни ўз ичига қамраб олади. Миллий психологик қиёфа миллий психологиянинг асосий компонентларидан бўлиб, миллий онг билан биргаликда миллий психологияни ташкил қилади. Миллий психологияда халқнинг яшаш шароитларидан келиб чиқадиган ва улар асосида тасвирланадиган ижтимоий одатлар, туйғуларнинг психологик томонлари, миллий характер, урф - одат ва анъаналар, миллий манфаат, миллий онг каби хусусиятлар акс этади.

Яқин - яқингача «миллий психологик қиёфа» ва «миллий характер» терминлари синоним сўзлар сифатида ишлатиб келинган. Улар маълум даражада мазмун жиҳатдан ва психиканинг асосий хусусиятларига тааллуқлиги билан бир - бирига тўғри келса ҳам, лекин айтиб бериш зарур эмас.

Миллий психологик қиёфа масаласи билан шуғулланаётган тадқиқотчилар «миллий психологик қиёфа», «миллий характер»га қараганда кенг тушунча бўлиб, «миллий характер» миллий психологик қиёфанинг таркибий қисми эканлигини таъкидлашади. Бу икки тушунчани бир - биридан фарқлаб Н.Сарсенбаев миллий характер миллий психологик қиёфанинг анча ҳаракатчан ва нисбатан тез ўзгарувчан элементи эканлиги ва у асосан, капиталистик муносабатлар шаклланиши даврида юзага келгани ҳолда, миллий психологик қиёфанинг бошқа элементлари кишилар бирлигининг барча тарихий шакллари ҳам озми-кўпми бирдай тааллуқлигини кўрсатиб беради.

Турли муаллифлар томонидан миллий психологик қиёфанинг табиати турлича шарҳланиб қолмасдан, балки унинг структура тузилиши тўғрисида ҳам турли қарашлар мавжуд.

А.И.Горячева миллий психологик қиёфа структурасига миллий характер, одатлар, таъб ва анъаналарни киритади. «Миллий психологик қиёфа, миллий характердан ташқари, ўз ичига расм - русумлар, таъб, хурофий одатлар, урф - одат ва анъаналарни қамраб олади», деб ёзади у. Умуман олганда, бу фикрга қўшилиш мумкин.

Миллий психологик қиёфа структураси ҳақида Н.Сарсенбоев ҳам ўзига хос фикр юритади. Унинг фикрича, миллий психологик қиёфа ўзаро боғланган ва бир - бирини тақозо этувчи учта таркибий қисмни ташкил этади: миллий туйғу, урф - одат, анъаналар ва миллий характер (25).

Юқоридагиларга қўшимча қилиб шуни айтишимиз мумкинки, миллий психологик қиёфа, аввало, миллий характер, миллий урф - одат ва анъаналар, миллий туйғу ва анча барқарор бўлган миллий таъб каби элементлар орқали намоён бўлади. Мана шу принципга таяниб, биз миллий психологик қиёфанинг асосий элементлари –

миллий характер, урф - одат ва анъаналар, миллий туйғу ва таъб тўғрисида қисқача тўхталиб ўтамиз.

МИЛЛИЙ ХАРАКТЕР

Миллий характер ҳақида сўз юритишдан олдин характер тушунчасининг моҳият-мазмунини, умумий жиҳатларини белгилаб олиш лозим. «Характер» сўзи юнончадан олинган бўлиб, «печать», «чеканка» деган маъноларни англатади. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида характер қуйидагича таърифланади. Характер-(грек) инсон хулқи ёки ахлоқида намоён бўладиган ва унда одат тусига кириб қолган энг муҳим руҳий ҳолатлар мажмуи, феъл-атвор (29; 316).

Психологик жиҳатдан характер шахснинг фаолияти ва мулоқотида намоён бўладиган барқарор индивидуал хусусиятлар йиғиндисиدير. Характер шахснинг ижтимоий борлиғи билан белгиланади, социал тажрибани ўзлаштиришга асосланади ва шу асосда унинг типик белгилари юзага келади. Характернинг ижтимоий-типик бирлигида унинг индивидуал ўзига хослиги намоён бўлади, оқибатда субъектнинг социаллашуви юзага келади, айни пайтда унинг индивидуаллигини табиий заминлари - қобилияти, темперамент, олий нерв системаси акс этади.

Индивид характерига хос белгилар орасида баъзилари етакчи, бошқалари иккинчи даражали ўрин тутади. Характер фаолиятда намоён бўлади, индивид учун шахсийлик маъносига эга бўлади. Характер инсоннинг атроф-муҳитга муносабати тизимида кўзга ташланиб туради: бошқа кишиларга муносабат самимийлик ёки носамимийлик, ҳаққонийлик ёки сохталик; ишга муносабати – масъулиятлилик ёки масъулиятсизлик, меҳнатсеварлик ёки дангасалик; ўзига муносабат – камтарлик ёки худбинлик; мулкка муносабат – саҳийлик ёки очкўзлик, тежамкорлик ёки исрофгарчилик ва ҳ.к. Характер шахснинг дуёқараши, унинг эътиқоди ва ахлоқий тамойилларига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Масалан, ҳалоллик, принципаллик, инсонпарварлик ахлоқий эътиқодлар билан боғлиқ бўлиб, иккиюзламачилик, нотайинлик, бемехрлик билан мутлақо келиша олмайди. Характернинг шаклланиши учун ижтимоий тарбия муҳим роль ўйнайди.

Биз юқорида инсон характерига хос бўлган энг умумий жиҳатлар тўғрисида фикр билдирдик. Ҳар бир инсон ижтимоий жиҳатдан олиб қараганда, муайян халқ, миллатнинг вакили ҳисобланади. Шундай экан, инсон характери объектив жиҳатдан миллий хусусиятларга эга бўлади. Шунинг учун фанда миллий характер этнопсихология фани ўрганадиган муаммолардан ҳисобланади.

Этнопсихология фанининг тадқиқот объекти халқ ва элатдир. Бу фан халқларнинг психологик хусусиятлари, ўзаро ўхшашлиги, тафовутлари, ижтимоий ва оилавий турмуши, миллий таъб ва ғурури, миллий ўз - ўзини англаши, миллий маданияти, ҳис - туйғулари, шунингдек, миллат характерини ҳам ўрганеди. Миллий характер миллий қиёфанинг ажралмас бир қисми. Жаҳонда бирорта соф этник бирлик бўлмаганидек, характери бир хил бўлган икки миллат ҳам йўқ.

Миллий характер муаммоси қизиқарли ва айни пайтда нозик масала бўлганлиги учун ҳам жуда кўплаб олимларнинг диққатини ўзига тортиб келади. Тилшунос С.Мўминов шундай фикр билдиради: «Миллий характерда халқнинг «Мулоқот хулқи» акс этади. Миллий характерни ўрганмай туриб, мутлақо мулоқот хулқини ўрганиб бўлмайди. Миллий характер деганда маълум ижтимоий гуруҳ (миллат) ўртасида асрлар мобайнида авлоддан - авлодга ўтиб келган ўзига хосликлар мажмуи тушунилади. Миллий характерга мазкур миллат аҳолиси сиғинадиган дин, атроф - муҳит ва ижтимоий турмуш тарзи жиддий таъсир кўрсатади ва бу таъсир ўз - ўзидан мулоқот хулқида намоён бўлади. Олим мулоқот хулқида акс этиб турувчи миллатга хос бўлган хусусиятларга тўхталиб ўтади(23).

Ер юзидаги ҳар бир халқнинг ўзига хос хулқ - атвори, миллий хусусияти, туйғуси, диди, таъби мавжуд бўлиб, бошқа миллатлардан ажралиб туради. Халқлар ўзидаги эҳтиёжнинг мавжудлиги, қизиқишларнинг турли хиллиги, тафаккурининг сифати, турмуш тарзи, шахслараро муносабати, мулоқот мароми, анъаналари, урф - одат ва маросимлари билан ҳам бир - бирларидан фарқ қиладилар.

Бу фарқлар ўз - ўзидан психологик қиёфанинг таркибий қисмларини: миллий характер, миллий таъб ва миллий маданиятни келтириб чиқаради. Миллий характер ҳар бир халқнинг ўзига хос феъл - атвори бўлиб, табиатни, жамиятни, яшашдан мақсадни англаб етиш, атрофидагиларни тушуниш, уларга муносабат билдиришда намоён бўладиган психологик хусусиятдир. Масалан, халқимиз ҳиммат кўрсатиш фазилатини ардоқлаб келган. Халқнинг бошига қандай ташвиш тушмасин, не балоларни бошдан кечирмасин асл саховати билан ажралиб туради. Ҳиммат бу халқимиз характеридаги бир хислат. Унинг мазмунида саховат, покизалик ўрин эгаллаган. Ҳимматли кишилар ҳар қандай вазиятда ҳам эл файзи ва роҳати учун қайғуради. Улар одамларга доимо саховат кўрсатиб, ночор, хайру эҳсонга муҳтож бўлганларга ёрдам берганлар (20;135).

Миллий характер аввало оилада шаклланиб, кейинчалик ибрат намуналари орқали мустаҳкамланиб, такомиллашиб боради. Оила ўзининг урф - одатлари, анъана ва қадриятлари билан ўз аъзоларига

таъсир эта боради. Бола дунёга келиб, илк бор кўрган кишилари ота - онаси, яқинлари бўлади. Уларнинг меҳр - муҳаббатларини бола чақалоқлигидан хис қила бошлайди. Бола учун ота - она меҳрибон, ғамхўр сиймо ҳисобланади. Бола ота - онага ишонч билан қарайди. Уларнинг ҳар бир сўзи ва, айниқса, хатти – ҳаракатларига алоҳида эътибор беради ҳамда уларга тақлид қилади. Шу маънода ота - онанинг ўзларидаги барча яхши фазилатларни имкон қадар намоён қила олишлари, бир - бирларига инсоний муомалада бўлишлари катта аҳамият касб этади. Оила одамларнинг табиий, иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий хусусиятларига асосланадиган ижтимоий бирликдир. Мутахассислар фикрича, оиладаги табиий муносабат-эр-хотинлик; иқтисодий муносабатлар-уй-рўзғор, ҳовли-жой, бошпана, оила мулкига эгалик қилишлик; ҳуқуқий муносабатлар-никоҳни давлат йўли билан қайд этиш; маънавий муносабатлар - эр-хотин, ота-она ва болалар ўртасидаги меҳр-муҳаббат, меҳр-оқибат, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия каби инсоний туйғу ва эҳтиёжларни англатади (15; 82).

Оилавий муносабатлар ўзгарувчан жараён бўлганлиги учун миллий характерни шакллантиришда алоҳида ўрин тутади. Ҳар бир оилада бола тарбиясининг ўзига хос қонун - қоидалари мавжуд. Ҳар бир оиланинг бола тарбиялашда ташқаридан сезилмайдиган ўзига хос ички қонун-қоидалари, ахлоқий меъёрлари мавжуд. Ишонтириш, тушунтириш, насиҳат, ибрат, намуна кўрсатиш, рағбатлантириш, танбеҳ яхши фазилатларни машқ қилиш, огоҳлантириш, жазолаш усуллари ана шуларни ташкил этади. Бу усулларни нечоғли ўринли қўллаш бола шахсида ижобий фазилатларни шаклланишига имкон яратади.

Миллий характерни шакллантиришда ибрат намунаси энг юқори самарали омил ҳисобланади. Халқ удумлари, ундан келиб чиқадиган одобномада ҳар бир боланинг ёшлигиданоқ эл - юрт манфаати йўлида курашувчи, нафақат ўзини, балки кишилар бахт - саодатини ўйловчи, аждодларнинг ушалмай қолган орзу - армонларини амалга оширувчи кишилар бўлиб камолга етиши лозимлиги алоҳида таъкидланади.

И.С.Кон «Миллий характер – афсонами ёки ҳақиқат?», деб номланган асарида замонавий жамиятшуносликнинг энг долзарб вазифаларидан бири миллий характернинг моҳиятини аниқлашдир», деб ёзади (19). Ўз-ўзидан равшанки миллийлик нафақат маданият муаммоси шу билан бирга ижтимоий - иқтисодий зиддиятларни ҳам акс эттиради. Масалан, нотўғри тушуниш бир миллатнинг устидан иккинчи миллатнинг ижтимоий устунлиги, урф - одатларининг улуғворлиги каби ғайриилмий муаммоларни келтириб чиқаради.

Ривожланган мамлакатларда бу борада муҳим назарий қарашлар илгари сурилади.

Миллий характерни ўрганувчи манбаларда икки қутб, иккита узвий нуқта мавжуд. Бир тоифадагилар айтадики, миллий ҳарактер ҳеч қандай аниқ нарсага таянмайди, ҳеч бир миллат бир - биридан психологик жиҳатдан тубдан фарқ қилмайди.

Иккинчи тоифадагилар аксинча, миллатлар ўртасида ўтиб бўлмас девор борлигини уни уддалаш миллий урф - одат омборининг тўлалигига боғлиқ эканлигини эътироф этади. Яъни ҳар бир миллат аъзоси ўз миллатига боғлиқ ва унинг ўрамидан чиқа олмайди.

Миллий характерни аниқлаш алоҳида шахсларда унчалик яхши натижа бермайди. Аммо ҳар бир миллат алоҳида шахслардан ташкил топишини ҳисобга олсак, миллий санъат ва адабиётнинг умумийлиги келиб чиқади. Лекин бу нарса ҳар бир шахсга тенг тақсимланмаслигини эътиборга олиш керак. Миллий характерни тушуниш учун аввало шу миллат тарихи, жамиятнинг тузилишини ўрганиш керак. Миллий асосга кўра, ҳар бир одам бирор-бир миллатга тегишли бўлади, ўзаро бир - биридан темпераменти, маданияти, одоби билан фарқ қилиб туради. Германия, Голландияда яшовчи миллатларнинг ўзига хослигини тартиб-интизом ташкил этса, испанлар учун бу унчалик характерли эмас. Бу фазилятлар Лотин Америкасида яшовчи миллатлар ўртасида унчалик аҳамият касб этмайди. Миллий характерга хос бўлган белгилар уларнинг ўзаро муомала маданиятида, хусусан, бир-бирларига бўлган муносабатида ҳам кўзга ташланади. Масалан, шимолий америкаликлар катта - кичиклигидан қатъий назар, бир-бирларига исмини айтиб мурожаат қилишади. Бу уларнинг бир - бирига дўстлиги ёки ниҳоятда яқинлигини билдирмайди.

Миллий хусусиятларни эркин ифодаладиган омил халқнинг бадиий маданияти ҳисобланади. Масалан; рус муסיқасини италян ёки ўзбек муסיқасидан ёки украин безакларини ҳинд миллий безакларидан, инглиз ҳажвиясини эса французларникидан осонгина фарқлаш мумкин. Бир миллатга тегишли бўлган яхши характерлар бошқаларга ҳам хослиги ўз-ўзидан равшан. Биз хоҳлаймизми, йўқми бошқа миллатнинг урф - одати маданиятининг таъсирини маданий ҳодисаларимизда кўришимиз мумкин. Бир сўз билан миллатнинг яхши ва ёмон томонларини аниқлаб бўлмайди. Масалан, рус миллатига хос инсофлилик, бағрикенглик, оқкўнгиллик, тўғрисўзлик каби сифатлар муайян даражада бошқа миллатларга ҳам хос бўлиши мумкин. Ҳеч бир миллат юқорида санаб ўтилган сифатлар бўйича бошқа халқдан устунроқмиз, дея олмайди.

Хоҳлаймизми-йўқми, биз ҳар бир халқнинг ҳаёт тарзи хулқи одатлари ва анъаналарига этник жиҳатдан тўғри баҳо беришимиз

керак. Ҳар ким ўзга миллатдан ўз одатларини юқори қўймаслиги керак.

МИЛЛИЙ ТАЪБ ВА ТУЙҒУ

Идрок этилаётган воқеалар ва ташқи олам нарсаларини билишдан вужудга келадиган ҳиссий - психологик реакция турли халқларда турлича тарзда намоён бўлади. Табиий шароитлар - ўрмон, чўл, даштлик, тоғ, сув бўйлари, водий ва воҳалар халқларнинг идрок этиш қобилиятига ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди.

Шу ўринда «таъб» тушунчасига изоҳ бериб ўтсак. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида таъб-кишининг характерида унинг кишиларга, нарсаларга муносабатида намоён бўладиган ички табиати, мижози –деб таърифланган (29;140). Миллий таъб эса- гўзаллик ва хунуклик тўғрисида халқ ва миллатнинг кўпчилик вакилларида тарихан шаклланган баҳодир.

Шахс маълум муҳитда яшаб ва вояга етар экан, унинг психологик хусусиятлари миллатнинг психологик хусусиятларидан «кўчирма» олади. Шахс ўтмишда тўпланган маданий меросни ўзлаштиради ва унда ўзини ўраб турган атроф муҳит, иқлим шароитлари ва ҳайвонот оламини идрок этишга нисбатан махсус таъб ҳосил бўлади.

Одам энг аввало илк болалик даврида ноқ эҳтиёжларини қондирадиган нарсаларнинг хусусиятларини чуқурроқ идрок этишга интилади. Воқеликни идрок этишда унинг ижтимоий ва шахсий кўникмалари, миллатига хос бўлган хусусиятлар ўз аксини топади. Шунинг учун табиат ва жамиятдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса бир миллат ва элат вакилларида бошқаларига нисбатан бошқачароқ эмоционал психологик реакцияни вужудга келтириши мумкин.

Масалан, чўл қозоқ халқи турмуш тарзи кечадиган ўзига хос макон. Шу боисдан улар чўлга чуқур ҳурмат билан муносабатда бўлади. Аксинча, водий, денгиз соҳиллари, ўрмонларда умргузаронлик қиладиган одамлар учун чўл манзараси ҳеч қандай ижобий муносабат туғдирмаслиги, ёки унинг учун зерикарли бўлиши мумкин. Халқнинг яшаш тарзи, унинг кундалик эҳтиёжлари (тарихан) гўзаллик тўғрисидаги тасаввур ва тушунчаларни вужудга келтиради. Шахс ва жамоа ҳамда шахслараро муносабатлар тўғрисида ҳам шу асосда меъёрлар шаклланади. Шунинг учун ҳам муайян халқ вакиллари бошқа халқларнинг муносабатлари, хатти - ҳаракатлари, урф - одатларини кўриб таажжубланиши, бу нарсалар унга қандайдир ғайри табиий бўлиб кўриниши мумкин. Масалан, Қуддусни босиб олган французлар арабларнинг кўп хотинлик одатига нафрат билан қарашган, араблар эса француз аёлларининг очиқ юришларини ҳаёсизлик деб ҳисоблашган. Қирғиз ва қозоқларда қиз

олиб қочиш одати ҳам бунга мисол бўла олади. Албатта, бундай анъаналарга эга бўлмаган халқлар учун бу хатти - ҳаракатлар ғайри табиий кўринишни вужудга келтиради. Лекин ҳар қандай урф - одатнинг вужудга келишида ижтимоий – иқтисодий омилларнинг таъсири белгиловчи роль ўйнайди. Кўчманчи ва ярим кўчманчи халқларда уйланиш маросимларида «қалин» тўланган. Ҳозирги ижтимоий соҳадаги ўзгаришлар натижасида халқимизда мавжуд бўлган миллий таъб кескин ўзгаришларни бошдан кечирган. Айниқса, моддий эҳтиёжларни қондириш билан боғлиқ таъб анча мураккабликларни келтириб чиқармоқда.

Миллий туйғу миллий психологик қиёфани ташкил этувчи компонентлар ичида нисбатан кам ўрганилган соҳа бўлиб, ўзининг ижтимоий келиб чиқиши билан узоқ ўтмишга бориб тақалади. Шунинг учун ҳам уни ўрганишда эҳтиёткорлик талаб қилинади. Миллий туйғунинг таъсирчанлиги она тилига бўлган муносабатда ёрқин намоён бўлади. Зеро, ҳар бир халқнинг миллий хусусиятлари тил орқали ўз ифодасини топади. Машҳур қирғиз ёзувчиси Ч.Айтматов тил бу миллатнинг бутун тарихи мобайнида тўпланган бойликларини ўзида жамлаб, келгуси авлодларга етказиб берувчи восита эканлигини кўрсатиб берган.

Миллий туйғу туғма ҳодиса эмас, у тарихий категориядир. Миллий туйғу шу халқ ва миллат вакилларига ташқи объектив омилларнинг доимий таъсир этиб туриши натижасида вужудга келади. Унинг асосида миллий манфаат ва эҳтиёжлар, айниқса, унинг тинчлиги ёки нотинчлигини таъминловчи омиллар ётади.

Миллий туйғунинг намоён бўлиш кучи ва интенсивлиги ҳамма халқ ва миллатларда бир хил эмас. Кам сонли халқларда бу туйғу кучлироқ бўлиб, йирик халқларда кескин намоён бўлади. Масалан, чеченлар, Фарғона водийсидаги турклар, қорақалпоқлар.

Ижтимоий - иқтисодий шароитларнинг ўзгариши билан кишиларда ўз халқи, она тили, она тупроғига бўлган меҳр - муҳаббат туйғулари янада чуқурлашиши мумкин. Ўз миллатини ортиқча кўкларга кўтариш, унинг бошқа миллатда бўлмаган фазилатлари тўғрисида гапиравериш, ўз халқини бошқаларга қарама - қарши қилиб қўйиш, бошқа халқни менсимаслик руҳини келтириб чиқариши мумкин. Масалан, немисларнинг дунёда олий ирқлиги ҳақидаги ақидалари бунга мисол бўла олади.

МИЛЛИЙ ҲИССИЁТ

Маълумки, ҳар бир инсон муайян жамиятда яшайди, шу жамият аъзолари томонидан қабул қилинган ахлоқий меъёр ва қоидаларга асосан умр кечирилади, маълум хиссиётларни бошдан кечириб туради.

Хиссиёт тушунчаси аввало ташқи нарса ва ҳодисаларга бўлган муносабатимиз ва унинг таъсирида ҳосил бўладиган ички кечинмаларимизни англатади.

Хиссиёт инсон ҳаётида жуда катта рол ўйнайди. Масалан, инсоннинг кайфияти чоғ, руҳи тетик бўлганда иши ҳам баракали бўлади. Ҳиссиёт шаклан турлича бўлиб, унинг мазмуни инсон муносабати объектининг ранг-баранглиги билан белгиланади. Айни шундай ҳиссиётларнинг бир кўриниши ахлоқий ҳодисалар таъсирида туғилади. Жамият томонидан қабул қилинадиган ахлоқ меъёрларига амал қилиш ёки бузиш одамда турлича ахлоқий ҳиссиётлар пайдо қилади. Шу нуқтаи назардан ахлоқий ҳиссиётлар жумласига бурч ҳисси, дўстлик ва софлик ҳамда тўғрилиқ ҳисси кабиларни киритиш мумкин. Миллий ҳиссиёт эса ҳар бир миллат, халқ, элатнинг эмоционал бирлиги билан боғлиқ ҳолда шаклланади. Бу ҳиссиёт инсон ҳайратга тушганда ёки бирор нарсадан шубҳаланганда вужудга келади. Ақлга асосланадиган ҳиссиёт одамни ёмонликдан асрайди, ҳақиқатни билишга ундайди. Эстетик ҳиссиёт гўзалликни идрок қилиш, ундан завқланиш ва гўзалликни яратишга интилишни англатади. Ватанпарварлик ҳиссиёти инсонни ўз ватанига меҳр-муҳаббати, садоқати таъсирида пайдо бўлади, унинг биринчи манбаи инсонни ўзи туғилиб ўсган жойига нисбатан муносабатининг ифодасидир. Бу ерда унинг бутун авлод - аждодлари яшаб ўтган, ёр - биродарлари яшаган ва яшаётган бўлади. Ўзбекистонимизнинг ҳозирги кунда эришаётган ютуқлари, фан, маданият ва спорт соҳаларидаги муваффақиятлар ватанпарварлик туйғусини шакллантиришнинг замини ҳисобланади.

Умуман, юксак ахлоқий ҳиссиётларнинг бирортаси шахснинг туғма фазилати эмас, балки унинг фаол турмуш тарзи маданияти таълим тарбия натижасида таркиб топади.

МИЛЛИЙ УРФ -ОДАТ ВА АНЪАНАЛАР

Киши шахс сифатида нафақат ўзи яшаб турган даврдаги ижтимоий муносабатлар, балки тарихий тажрибалар, аждодлар томонидан яратилган ва тўпланган маданий мерослар таъсири остида ҳам шаклланади. Бунда ҳар бир халқнинг миллий урф - одат ва анъаналари муҳим роль ўйнайди.

Шундай экан, миллий психологик қиёфанинг асосий элементларидан бўлган урф - одат, анъана, удум ва турли маросимларни чуқур ўрганиш, уларнинг вужудга келиши, намоён бўлиши, сақланиши ва ўзгарувчанлик қонуниятларини очиқ бериш нафақат назарий, балки амалий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эгадир. Зеро, уларда фақат айрим индивиднинг эмас, балки бутун бир халқ, миллатнинг ижтимоий эҳтиёжлари, ахлоқ меъёрлари, хоҳиш-истаклари, амалий

тажрибалари ва тарихий яшаш шарт-шароитлари ўзига хос равишда мужассамлашган бўлади.

Урф - одат ва анъаналар янги инсонни тарбиялаш билан боғлиқ соҳалар билан узвий боғланиб кетганлиги учун ҳам катта аҳамиятга эга.

Одамзод онгли ҳаёт кечири бошлагандан буён вужудга келган урф - одатлар ва маросимлар, удум ва анъаналарни ҳисоблаб чиқиш жуда мураккаб. Ҳар бир давр, ҳар бир халқнинг ижтимоий - иқтисодий тараққиёти, табиий - географик шароитга мос тушадиган ва уни ўзида акс эттирадиган урф - одат, анъаналар мавжуд бўлади. Урф - одат ва анъаналар халқнинг ҳаёт кечириши, ижтимоий ва маънавий фаолияти жараёнида туғилади. Ҳар бир халқ ўз тарихи давомида яшаш шароитининг характер ва хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда амалий эҳтиёжлари натижасида кишилар хатти-ҳаракатининг маълум меъёрларини ишлаб чиқади. Кишилар хатти-ҳаракатининг бу йўл - йўриқлари авлоддан - авлодга ўтиш билан урф - одат ва анъаналарга айланиб кетади.

Қайси бир урф - одат ёки анъана, удум ёки маросимнинг келиб чиқиш тўғрисида чуқурроқ ўйламасдан фикр юритиладиган бўлса, улар бир қарашда қандайдир бемаъни, беҳуда бўлиб кўринади. Аслида эса уларнинг ҳаммаси ўз вақтида халқнинг ижтимоий - иқтисодий ва амалий эҳтиёжлари натижасида вужудга келган.

Ўрта Осиё ва Кавказда яшовчи айрим халқларда «қалин» одатини ўрганган баъзи олимлар, ҳозирги даврда ҳам уларнинг қолдиқлари мавжудлиги, лекин борган сари символик қимматга эга бўлиб қолганини таъкидлашади. Маълумки, экзогам никоҳи ҳукм сурган даврларда қиз олиш ва қиз бериш бир қабила ёки уруғ доирасида бўлмасдан, балки қабила ва уруғлараро ҳам бўлиб турган. Бир қабила бошқа қабилага қиз бергандан кейин, қиз мансуб бўлган қабила ёки оила заифлашиб қолмаслиги учун, улар ҳам, албатта, қўшнидан қиз олишлари ва шу билан аҳолининг ўсиш нисбатини сақлаб туришлари керак бўлган. Лекин айнан шу пайтда қўшни қабилада бўйи етган қизнинг бўлмаслиги ёки биринчи қабилада вояга етган йигитнинг бўлмаслиги натижасида қиз алмаштиришлар систематик тарзда амалга ошмас эди. Бундай ҳолда йигит томон қиз бериш имконияти келгунга қадар қиз томонга турли - туман мол - дунё ҳисобида заколат ёки ҳозирги тушунчамизча «қалин» бериб турган.

Бу фикрнинг маълум даражада тўғри эканлигини шундан ҳам билса бўладики, экзогам никоҳни қўллаш мажбурий бўлмаган Ўрта Осиёнинг ўтроқ халқларида қалин бериш ҳодисаси деярли учрамайди. Учраса ҳам, экзогам никоҳи қўлланиладиган халқлар даражасидаги кўриниш ва мазмунда эмас.

Кузатишлар яна шуни кўрсатадики, у ёки бу нарсага нисбатан турли халқларда мавжуд бўлган таъқиқлар, маън этишларнинг ҳаммаси ҳам бемаъни ва зарарли эмас экан. Аксинча, кўпгина таъқиқлар одат ёки диний ақида бўлганлиги учунгина эмас, балки турмуш зарурияти ва кишиларнинг эҳтиёжларига мос келганлиги учун ҳам асрлар давомида авлоддан авлодга ўтиб келган. Масалан, бир вақтлар ислом дини томонидан тўнғиз гўштини истеъмол қилишни таъқиқлаш маълум гигиеник зарурат асосида вужудга келган экан. Яман Демократик Республикасида бир неча йиллар ишлаб қайтган врач К.Н.Суворовнинг ёзишича, «... Арабистон шароитларида тўнғиз гўшти таъқиқланиши мақсадга мувофиқ бўлган, чунки бу гижжа ва трихонела касалидан сақлаган».

Н.Сарсенбоев тўғри кўрсатганидек, бундай мисоллар яъни «... урф - одат ва анъаналар онгли равишда кириб келади, лекин уларнинг таъсири стихияли бўлади»(25; 102).

Дарҳақиқат, урф - одатлар авлоддан - авлодга ўта бориб, урф - одат ва анъаналар бажарилиб турилиши зарур бўлган барқарор меъёрларга айланиб қолган. Мустаҳкамланиб қолган урф - одат ва анъаналарга амал қилмаслик кўпчилик томонидан қораланган.

ПСИХОЛОГИК ҚИЁФАНИНГ МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТДА НАМОЁН БЎЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Миллий психологик қиёфанинг турли - туман томонлари текширувчи учун бир қарашда фаҳмлаб, тушуниб олиниши қийин бўлган воқеликдек бўлиб туюлиши мумкин. Бундай тасаввур масаланинг моҳиятига чуқур кириб бормаслик оқибатида вужудга келади. Аслида миллий психологик қиёфа моддий кўзга ташланиб турувчи характерга эга бўлиб, уни фақат маданиятнинг турли - туман шаклларини ўрганиш орқали фаҳмлаб олиш мумкин.

Миллий санъат ва адабий асарларда кишиларнинг воқеликни ўзига хос идрок қилиши натижасида ҳосил бўладиган тасаввурлари, туйғулари, таъб ва дидлари, фикрлашлари, маиший турмуши, характер ва темпераментлари акс этади.

Миллий психологик қиёфа, айниқса, халқ оғзаки ижодиёти – дoston ва эртаклар, мақол ва маталлар, мусиқа, қўшиқ ва рақсларда тўла намоён бўлади. Ўзбек халқи Гўрўғли, Алпомиш, Тоҳир, Тўмарис, Широқ ва Хўжа Насриддин каби образларда ўзининг маънавий фазилати – куч-қудрати, орзу-истаги, ақл-заковатини мужассам-лаштирган. Миллий заминда яратилган бу қаҳрамонлар миллат ва халқ вакиллари онг-шуурига чуқур кириб бориб, психологик таъсир кўрсатади. Ёш авлод бу қаҳрамонларга ўхшаш, улардан намуна олиш, уларнинг қаҳрамонликларини такрорлашга ҳаракат қиладилар. Абдулла Орипов «Генетика» шеърисида ёзганидек,

Нечоглик сабот бор ёвқур Широқда,

Эрийгитов тўпга кўксин босар жим.

Раҳимов ганимга ташланган чоқда,

Алпомиш шиддатин пайқамаган ким?!

Адабиёт ва санъат асарларидаги миллий образлар психологик қиёфани ўрганиш учун зарур манба бўлиб ҳисобланади. «Кимки Фурқат ва Ойбек асарларини чинакамига ўрганар экан, - деб ёзади Н.Жандильдин, - у сўзсиз ўзбек характерига, ким Абай ва Аvezов асарларини чуқур сингдирса, қозоқ характерига дуч келади».

Машҳур ёзувчилар, бастакорлар, мўйқалам соҳиблари халқ ҳаётини яқиндан билганликлари учун ҳам халқ ҳаётини тасвирловчи ажойиб образлар яратишган. Зеро, жаҳон маданиятининг нодир асарлари доимо ўз миллий заминига эга бўлади.

Америкалик социал психологлар Д.Макгрехен ва У.Уэйнлар немис ва америкаликларнинг миллий психологик қиёфалари Германияда ва АҚШда бир неча йиллар мобайнида саҳнага қўйилиб келинаётган 45та машҳур пьесада қандай акс этганлигини аниқлашган ва текшириш яқунларини таққослаб жуда ажойиб натижаларга дуч келишган. Пьесанинг сюжети қўйидаги олти

мавзуни акс эттиради: севги, ахлоқ, идеаллар яратиш, ҳокимият учун кураш, мансабпарастлик ва ҳуқуқ мавзулари.

Текшириш якунлари қуйидагича бўлган: а) идеаллик, фалсафий ва тарихий мазмунлар немис пьесаларида америкаликларникига қараганда кўпроқ ёритилган; б) немис пьесаларининг қаҳрамонлари жамиятдан устун туришга, америкаликларники оддий кишилар бўлиб кўринишга ҳаракат қилишган; в) Америка пьесаларида немисларникига қараганда кўпроқ аёллар образи киритилган; г) америка пьесаларида ахлоқий тенденциялар, немисларникида эса идеал тенденциялар устувор бўлган; д) ҳар иккала мамлакат пьесаларида ҳам ҳокимиятдан норозилик кайфияти ҳукм сурган ва ҳоказо.

Ўзбек бадиий адабиётида Европа бадиий адабиётидаги сингари ит садоқат, вафодорлик рамзидир, ҳинд адабиётида эса, аксинча, ярамас, жирканч маҳлуқ сифатида талқин этилади.

Миллий психологик қиёфа, унинг миллий маданият билан боғлиқ хусусиятлари, эмоционаллиги мақоллар ва маталларда, ўхшатиш ва оғзаки нутқда яққол намоён бўлади. Ҳар бир халқ ўзининг ўткир мақол ва маталлари, тасвирий иборалар тизимига эгадир. Тилдаги бу тасвирийлик бевосита халқнинг ҳаёти ва маиший турмуши, унинг тарихи ва табиати билан узвий боғлиқ. Бу соҳада ҳар бир халқ ўз диди ва таъби, ўз бўёқлари ва мўйқалами билан, борлиқни ўзига хос идрок этувчи санъаткор сифатида намоён бўлади.

Рус олими В.Даль мақол ва маталларни «халқнинг юривчи ақл - идроки», деб атаган эди. Мақол ва матал, ҳикматли сўзлар тасодифан хаёлга ёки тилга келиб қолган шунчаки иборалар бўлмай, неча асрлар давомида авлодларнинг ақл - заковат чиғириғидан ўтиб, сайқалланган халқ донолигининг ифодаси ҳисобланади. Аждодларимиз яратган бундай ҳикматлар неча авлодларнинг маънавий эҳтиёжларини қондириб келган. Ҳар бир давр мақол ва маталлар хазинасидан ўз замон руҳига мос келадиганини танлаб олади.

Юқорида биз ўзбек халқига хос бўлган кексаларни хурматлаш, меҳмондўстлик, меҳнатсеварлик каби фазилатларнинг кенг ривожланганлигини айтиб ўтган эдик. Халқнинг шу психологик хусусиятлари улар яратган кўпгина мақолларда ўз ифодасини топган. Масалан, ота - она ва кексаларни ҳурматлаш тўғрисида қуйидаги мақоллар яратилган:

Оталар сўзи – ақлнинг кўзи.

Қари бор уйнинг зари бор.

Қари билганни пари билмас.

Олтиннинг эскиси бўлмас, ота - онанинг баҳоси.

Меҳмондўстликка доир:

Меҳмон отангдан улуг.

Меҳмон келар эшикдан, ризқи келар тешикдан.

Меҳмонга ош қўй, икки қўлини бўш қўй.

Меҳнатсеварликка доир:

Элга хизмат – олий ҳиммат

Яхшидан боз қолар, ёмондан доғ.

Меҳнат, меҳнатнинг таги – роҳат!

Меҳнат қилган элда азиз.

ва ҳоказо.

Халқ томонидан яратилган мусиқавий асарлар, рақс ва қўшиқларда айрим тадқиқотчилар сўзи билан айтганда, «тутқич бермас» ва англаш қийин бўлган миллий психологик қиёфалар «манаман» деб кўзга яққол ташланиб туради. Бунинг учун, албатта, шу халқ яратган мусиқа, шунингдек, ижодий меҳнат маҳсуллари билан яқиндан танишиш зарур. Санъат асарлари асосан яққол кўзга ташланиб туради. Шунинг учун рус халқ куйини ҳиндларникидан, ёки ўзбек рақсини украин рақсидан фарқлаш учун санъатдан чуқур хабардор бўлиш зарур эмас.

МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР ВА МАЪНАВИЙ ТАСАВВУРЛАР

Дунёда ўзининг миллий қадриятларига эга бўлмаган бирор миллат ёки халқ бўлмаса керак.

Хўш, қадриятнинг ўзи нима? Одатда кўпчилик кишилар томонидан қадрланадиган нарса-ҳодисаларни қадрият деб аташади. Қадрият нарса-ҳодисаларнинг ўзи эмас, балки уларнинг ижтимоий аҳамияти ҳисобланади.

«Мустақиллик: изоҳли илмий-оммабоп луғати» да ёзилгандек, қадриятлар хилма-хил шаклларга эгадир: моддий, маънавий, умумбашарий, минтақавий, умуминсоний; жамият ҳаётининг соҳаларига оид бўлган иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий; ижтимоий онг шаклларига тегишли ахлоқий, диний, ҳуқуқий, илмий; ҳаётнинг ижтимоий тузилишига мувофиқ келадиган миллий, синфий, партиявий ва бошқалар (23).

Миллий қадриятлар деганда эса муайян миллат учун муҳим аҳамиятга эга бўлган жиҳатлар, хусусиятлар, моддий ва маънавий бойликлар тушунилади. Миллий қадриятларнинг соҳиби миллат ҳисобланади. Миллат таназулга учраса, унинг қадриятлари ҳам таназулга дучор бўлади. Чунки қадриятлар муайян шароитларда шаклланади, шароитларнинг ўзгариши қадриятларга ўз таъсирини ўтказмай қолмайди.

Миллий қадриятлар миллатнинг тарихи, турмуш тарзи, келажаги, унинг авлодлари, ижтимоий қатламлар, миллий онг, тил, маънавият, маданияти билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Ҳар бир халқнинг психологик хусусиятлари миллий характери, қобилиятлари, диди, унинг ижтимоий тарихий ривожланиш жараёнида шаклланивчи барқарор хислатларида мавжуд бўлади. Халқнинг руҳий ҳолати унинг миллий маданияти, тили, адабиёти, меъморчилиги, қўшиқ, мусиқа, кийиниш ва урф - одатларида чуқур акс этади.

Ижтимоий - иқтисодий тараққиёт халқ маданиятининг умумий мазмунини ўзгартирса ҳам, авлодлар яратган маънавиятдаги илғор мазмун ва шакллар, халқнинг миллий ва руҳий характерини ифодаловчи ва башариятга хизмат қиладиган томонларни сақлаб қолади. Ана шуларга кўра анъаналарни авлодлар бирлиги ва боғланишини ифода этувчи восита сифатида талқин қилиш мақсадга мувофиқ.

Маданиятшунос У.Қорабоевнинг маълумот беришича, анъаналарнинг илк шакллари ибтидоий жамиятга бориб тақалади. Олим ўша пайтдаги «Органист» байрамларни мисол қилиб келтирар экан анъанадаги «эркакликка ўтиш» маросимини қўйидагича таърифлайди: «Ўспирин бу маросимга узоқ вақт тайёргарлик кўриб, ўзининг ҳаётга тайёрлиги ва кучини намойиш қилишга интиланган. У маросимда қийналган, синалган, хуллас, имтиҳондан ўтказилган. Сўнг эса болалик одатларини ташлаб, катталарга қўшилган, бирга овга бориб меҳнат қилган» (31; 93).

Анъаналар, урф - одат ва маросимлар ана шу тариқа пайдо бўлиб, авлоддан - авлодга ўтиб, шаклланиб, ривожланиб, ҳар бир авлод, халқ миллат тараққиётининг ижтимоий тарихий босқичларида ўзининг ўчмас изини қолдирган.

Илмий адабиётларда кенг қўлланиладиган традиция юнонча «tradition» сўзидан олинган бўлиб, «ўтказаман» деган маъно ифодалаб, ўзбекча асосан «анъана» маъносига тенгдир. Дарҳақиқат, традициянинг синоними – анъана - ижтимоий ҳодиса бўлиб, кишилар онги ва ҳаётида ўз ўрнини топган, ижтимоий ҳаёт, меҳнат, маданиятнинг ҳамма соҳаларига хос ҳодисаларнинг жуда кенг доирасини ўзига қамраган, авлоддан - авлодга ўтиб, такрорланиб турадиган, умум ёки маълум гуруҳ томонидан қабул қилинган тартиб – қоидалар йиғиндир. «Анъана-узоқ замонлардан бери авлоддан-авлодга, оталардан болаларга ўтиб давом этиб келган урф-одатлар, ахлоқ нормалари, қарашлар ва ш.к.»(28;448).

«Урф-анъана сифатида умумхалқ томонидан қабул қилинган тартиб қоида: одат»(29;281). Урф - одат – муайян шароит таъсирида вужудга келиб, кишилар турмушига сингиб кетган, кундалик ҳаётда такрорланиб турувчи хатти - ҳаракат, кўпчилик томонидан қабул қилинган хулқ - атвор қоидаларидан иборатдир.

Маросим – инсон ҳаётида муҳим бурилиш дақиқаларини қайд этадиган, расмийлаштирадиган, бевосита кишилар гувоҳлигида ва руҳий кўтаринкилик вазиятида ўтадиган, бажарилиши қатъий кетма –кетликда талаб қиладиган, ўзининг умум қабул қилган рамзий ҳаракатлари ва тузилишига эга бўлган ҳаётий тадбир.

Миллий урф-одат ва анъаналар аҳамияти жиҳатидан бир - бирига яқин, лекин тенг тушунчалар эмас. Чунки, биринчидан, миллий урф - одат ва анъаналарнинг умумийлиги маънавий ҳаёт маҳсулидир. Иккинчидан, авлоддан - авлодга ўтиб боради, учинчидан, кишилар фикри ва туйғуларини мустаҳкамлайди, қолаверса, уларни бирлаштириб турувчи кучли воситага айланиб қолишидир. Бироқ уларнинг тенг кучли эмаслиги, биринчидан, урф-одатлар анъаналардан илгари юзага келган, иккинчидан, «анъана» тушунчаси «урф - одат» тушунчасидан кенгроқ маънога эга, учинчидан, урф - одатлар анъаналардан ҳаракат доираси бўйича эмас, балки ижтимоий функцияси билан фарқланиб туради. Урф - одатлар у ёки бу ҳолат, маросимда инсон қандай амаллар бажариши кераклигини аниқ кўрсатиб беради. Анъаналар эса аниқ ҳолатлар учун эмас, балки маънавий сифатларни намоён этишга қаратилгандир. Масалан, йигит ва қизнинг вояга етиб ўйланиши ёки турмушга чиқиши анъана, тўй ўтказилиши эса маросим, маросимдаги амалларнинг бажарилиши эса урф - одатдир.

Республикамиз ҳудудида яшовчи ҳар бир миллатнинг ўзига хос маданияти мавжуд бўлиб, бу маданият миллийлик хусусиятига эгадир. Ўзбек оилаларида миллий ўзига хосликни хулқ -атвор, шахсий сифатлар, ҳаттоки, уй қурилиши, озиқ-овқат ва оилавий муносабатларда акс этиши исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Мисол учун нонга муносабатни олиб қарайлик. Нон бу тирикчилик мазмуни, ҳаёт манбаи, шу билан бирга, дастурхонимиз кўркидир. Шу боис аجدодларимиз нонни муқаддас деб билганлар ва у ҳақда қўшиқлар, дostonлар тўқиганлар. Ерда ётган бир бурда нонни дарҳол қўлга олиб, кўзимизга суртишимиз, эҳтиётлаб, покиза жойга қўйишимиз нонга бўлган буюк муҳаббатимиз ва эътиқодимиз, онгимизга сингдирилган тарбиявий таъсир маҳсулидир. Нон билан боғлиқ миллий удумлар ҳам боболаримизнинг беҳад донишмандлигидан далолат беради. Зеро, халқ назарида нонни эъзозлаш ор - номус, виждон, иймондан бошланади.

Инсон хулқи ва хатти - ҳаракатини тартибга солиш ва бошқаришда ижтимоий одатлар алоҳида аҳамиятга молик. Ахлоқ, хулқ намуналари муттасил такрорланиши натижасида одамнинг сезги аъзоларида мустаҳкамланиб одатга айланиб боради. Миллий урф - одатлар шахс хулқини тартибга солишга хизмат қилади ва улар

онгини ортиқча зўриқишлардан холи этиб, инсоннинг истак ва мақсадлари муштараклигини таъминлайди.

Бола ҳали миллий урф-одат ва анъаналарни ўзлаштирмаганига қарамай, унга таъсир эта олади. Инсон одатларни тўлиқ ўзлаштириб олганидан сўнг унинг ички бошқарув функциясига айланади.

Урф - одатлар, анъаналар ижтимоий психологик ҳолат сифатида инсон идеаллари, диди, эҳтиёжлари ва дунёқарашини, ишонч ва эътиқодини, шахс фаоллигини белгилайди. Масалан, қадимдан узоқ сафарга отланганда «сенинг шаънингга гард юқтирмай қайтайин» деган маънода остона ўпилиб, унинг гарди кўзга суртилган. Сафардан қайтганда ҳам остонага ҳурмати бажо келтирилган. Оилада вояга етаётган фарзандлар катталарнинг бу хатти-ҳаракатларини тўлиқ англаб етмасалар ҳам кузатиб борганлар, аста - секин унинг моҳиятини тушуна бошлаган. Бола остонанинг муқаддаслиги, унинг шаъни, оила, маҳалла, қариндош - уруғларнинг обрўси эканлиги кўча - куйда, дўстлар орасида, хизматда ва меҳмонда бўлганда ҳам ижтимоий одатларга амал қилиш кераклиги, шу анъаналар таъсирида унинг баъзи хулқий хислатлари шаклланиб бораётганлигини англай борадилар.

Ҳар бир ҳаракат ва фаолиятга ундовчи куч бу-мотив ҳисобланади. Эҳтиёж ҳаракатга ундовчи анланган мотив вазифасини бажариши мумкин. Анъаналар таркибидаги одатни адо этиш жараёнида шахснинг маънавий эҳтиёжини миллий урф-одат ва анъаналар вужудга келтиради. У ёки бу урф - одат ва анъанани бажариш учун шахсда унга нисбатан қизиқиш туйғуси пайдо бўлиши лозим. Бу эса ўз навбатида унинг хулқини маълум қоидалар асосида тартибга солиб туради. Эҳтиёж билан узвий боғлиқ бўлган мотивлар уни ҳаракат қилишга ундайди. Масалан, миллий урф - одат ҳисобланмиш ҳашарни олиб қарайлик. Кўпчилик, умумият билан бажарилган ҳамкорликдаги меҳнат қатнашчиларда ҳамиша жўшқинлик, хуш кайфият, ўз кучига ишонч туйғусини уйғотади. Бу эса ўз навбатида меҳнат маҳсулини мукамал, пухта, чидамли бўлишини таъминлайди. Ҳашарда шахслараро муносабатнинг туб моҳияти ифодаланиши туфайли норасмий лидерлар пайдо бўлиб, кимдир маслаҳатчи ролини бажаради, кимдир уни бошқаради, яна кимдир ўзининг нимага қодирлигини намойиш қилишга интилади. Умумият билан ижро этилган фаолият маҳсулининг сифати юксак бўлади. Ҳашарда қатнашиш орқали шахсларнинг бир - бири билан муомала ва мулоқотда бўлиш эҳтиёжи қондириладики, бундай руҳий ҳолатлар ҳазил - мутойиба, олқиш - дуо ва маъқуллаш шаклида амалга оширилади. Уларнинг ҳаётийлиги, руҳий таскин бера олиши, иштирокчига нисбатан психологик таъсир ўтказишнинг энг ўткир,

энг кучли воситаларидан бири ҳисобланади, бу эса одамларни умидворликка, ижобий хислатларга чорлайди.

Шахс томонидан урф - одатлар ва анъаналарнинг нечоғлик ўзлаштирилиши, онга сингдирилиши унинг хулқиға хос бошқарувчиликдан далолат беради. Инсон томонидан у ёки бу тарзда аниқ ҳаракатни амалга ошириш жараёнида мотивлар кураши юз беради, лекин фаолиятга ҳақиқий қўзғатувчи куч унинг қизиқиши ва эҳтиёжлари ҳисобланади.

Муайян мезонни танлашда киши ўз хатти - ҳаракати ва ахлоқиға мос ибрат намунасини, маълум бир ҳаракатни амалга ошириш учун тайёргарлик босқичини бошидан кечиради. Агарда мотивлар ундовчи функцияни бажарсалар, у ҳолда одатлар тартибга солувчилик вазифани ўтайди. Инсоннинг ҳаёти давомида урф - одатлар ва анъаналарнинг узлуксиз ва кўп муддатли таъсир этиши натижасида аниқ бир ахлоқий тайёргарлик, яъни уни фаолиятга йўналтирувчи тайёргарлик кўриш воситалари шаклланади.

Масалан, ўзбек миллий урф - одатларимизда (уятнинг содда кўринишлари) дастурхонга катталардан олдин қўл узатиш, катталар ёки меҳмонларнинг гапини бўлиш, вояга етган қизнинг ўз отасиға тик боқиши каби ҳолатлар уят ҳисобланади. Уят у ёки бу хатти - ҳаракатни назорат этиб турувчи юксак туйғудир. Муайян урф - одат тусини олган бирор қоидадан четга чиқиш одамда ана шу туйғуни дарҳол ишға солади, натижада регулятив функция фаолият кўрсата бошлайди. Шундай қилиб, уят ўзининг ноўрин хатти-ҳаракатини англаб ўкиниш, унга ҳижолат бўлиш ҳисси; андиша, номус, хижолат тортиш туйғуларини англатади.

Ўз моҳияти ва хусусияти билан анъаналар ўспиринга қўйидагича таъсир этади. Илмий тадқиқотлар кўрсатадики, такрорланиш хусусияти анъанадаги энг таъсирчан омилдир. Илк ўспиринлик ёшида характер хислатларининг шаклланишида такрорланувчанлик муҳим рол ўйнайди. Ана шу такрорланиш хусусияти анъананинг ўспиринга таъсир ўтказишининг асосий омили бўлиб ҳисобланиши мумкин. Бу ўринда асосий масала шундаки, ҳар қандай ижтимоий таъсир ва тадбирлар воситасида бу жараёни бошқариш ва зарур адаптив хислатларни шакллантириш зарур бўлади.

Бизнингча, анъанада такрорланувчи, авлоддан - авлодга ўтадиган хатти - ҳаракатлар тизими маънавий тасаввурлар шаклланишидаги такрорланиш жараёнида ва шахснинг асосий фаолият эҳтиёжини қондиришда намоён бўлади.

Шахс маънавий тасаввурларининг шаклланиши унинг бутун ҳаёти давомида ўзгайиб, ривожланиб боради. Лекин маънавий қиёфасининг асосий қирралари уларни оила аъзоларининг фаол

иштироки билан, атрофдаги омиллар таъсири ва уларга ўспириннинг муносабати натижасида хулқ - атворнинг янги хислатлари пайдо бўлади.

Маънавий тасаввурлар ниҳоятда мустаҳкам ва доимий хусусиятлар ҳисобланиб, унинг ҳар бир одамдаги хислатлари тарихий шароитда ижтимоий муносабатлар тараққиёти билан боғлиқ юзага келгандир. Ана шу жиҳатдан олганда, ҳар бир тарихий даврда яшаган одамларнинг худди шу даврдаги ижтимоий тузум манфаатлари билан боғлиқ бўлган маънавий хислатлари мавжуд.

Одатда ҳар бир шахснинг маънавий хусусияти ва уларга боғлиқ тасаввурлари жуда хилма - хил бўлиб, булар унинг иродавий ва ахлоқий сифатлари билан узвий боғлиқдир. Бу хислатларга ирода кучи, мустақиллик, қатъийлик, чидамлилик, матонат, ўзини тута билиш кабилар киради. Хулқ - атворнинг ахлоқий - маънавий сифатлари-интизомлилик, масъулиятлилик, мурувватлилик, самимийлик, ҳаққонийлик, инсонпарварлик, камтарлик, хушфёъллик, тортинчоқлик, келишувчанлик, меҳнатсеварлик кабилардан иборатдир.

Инсонда бирор маънавий хислатнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши маълум бир қадриятга мосланиши (йўналиши), уларга тахминий баҳо беришда ўз аксини топади. Субъект маълум бир хислатни онгида лойиҳалаштириб олгандагина қадриятга йўналтириш ҳақида гап кетиши мумкин. Қадриятга нисбатан йўналтиришнинг шаклланиши эҳтиёж ҳамда фаолиятга мослашиш орқали фаоллашади. Маънавият тўғрисида мулоҳаза юритилганда асосий эътибор одамларнинг хатти - ҳаракатларига қаратилади. Шу боисдан маънавиятнинг моҳияти хатти - ҳаракатларда тўла акс этади.

«Маънавий тасаввур» шахс умумий тасаввурлари таркибий қисмини ташкил этади. Тасаввур – шахснинг атроф борлиқ тўғрисидаги билимлари, унинг шахсий тажрибаси билан боғлиқ ҳодисалар тизими ҳисобланади. У ёки бу объект ёхуд ҳодиса ҳақида билимнинг йўқлиги тасаввурнинг ҳам йўқлигидан дарак беради. Маънавий тасаввурлар «маънавият» тушунчаси билан уйғунлашиб, жамият, миллатнинг идрокини мужассамлаштирувчи тушунчадир.

Маънавий тасаввурлар-шахснинг шундай тасаввурлари тизимики, улар воситасида шахс «маънавият» тушунчаси атрофидаги барча ҳодиса объектларни тушунади ва уларга нисбатан муносабатни шакллантиради. Улар ижтимоий бўлгани учун ҳам «маънавият» нинг деярли барча соҳалари: Ватан тақдири билан ўзини боғлаш, ўз Ватани тарихи билан фахрлана олиш, фан, дин, диний ва миллий қадриятлар, анъаналар, инсоният яратган маънавий дурдоналар ҳақидаги тасаввурларни ўз ичига олади.

Шахснинг муҳим афзалликларидан бири – унинг ташқи муҳитни билиши, турли вазиятларда унга мослашиш ҳамда адекват мақбул хулқ -атвор меъёрларини ўзида тарбиялай олишдир. Чунки инсон жамиятнинг ижтимоий ва маданий ютуқларини билиши, қадрлаши, уларни руҳан ва ақлан ҳис қила олиши керак. Бу нарса унга замонасини тўғри идрок қилиш ва тушуниш имкониятини бериб, шахс тасаввурлари дунёсини бойитади ва сермазмун қилади. Шундан мантиқан келиб чиқиб, биз маънавий тасаввурлар конкрет шахсни аниқ вазиятларда, жамиятдаги қадриятларга нисбатан тутадиган хулқ - атвори, хатти - ҳаракати учун гўёки йўналтирувчи ва мослаштирувчи мезон ролини ўйнайди, деб ҳисоблаймиз.

Маънавий тасаввурлар ижтимоий тасаввурларнинг бир тармоғи бўлиб, у қотиб қолган маълум когнитив нарсалар эмас, балки доимий ривожланишда, ҳаракатда ва тараққиётда бўлади. Унинг дастлабки босқичи идрок қилиш босқичи бўлиб, унда бевосита онда акс этадиган маълумотлар қабул қилинади, улар англаганлик ва шахс учун зарурат нуқтаи назаридан сараланади. Иккинчиси ассоциатив боғланиш босқичидир. Бунда ондаги янги маълумотлар эскилар билан солиштирилади, ассоциатив ва маънавий боғланишлар ўрнатилади. Иккинчи босқичнинг умумий хусусияти умумлаштириш – (генерализация)дир. Кейинги босқичлар кўпроқ тафаккур ва тушунчалар соҳасига тааллуқли бўлиб, уларда ҳар бир маълумот ёки хабар дифференциал ҳолда индивид учун аҳамиятлилик нуқтаи назаридан ажратилади ва шу асосда маълум установакалар шаклида шахс хулқ - атвор йўналишини белгилайди.

Ижтимоий тасаввурларнинг қайта такомиллашиши ҳақида шуни айтиш лозимки, бу жараёнда, бизнинг фикримизча, қайтарилиш усули муҳим рол ўйнайди. Лекин қайта - қайта идрок қилинаётган нарса тингловчи учун ҳам ҳиссий, ҳам интеллектуал аҳамиятга эга бўлиши керак. Маълум шахсий маъно ва мазмун касб этувчи қайтаришлар тасаввурларнинг эътиқодлар даражасида мустаҳкамланишига олиб келиши мумкин. Бу ўринда шуни ҳисобга олиш лозимки, агар шахснинг идрокига етиб келаётган маълумот унинг илгариги субъектив тасаввурларига мос келса, у тўғри, объектив, реал, деб тан олинади, тасаввурлар тизимидан ўрин олади, агарда установа аксинча бўлса, ва берилаётган маълумотлар шахс қарашларига мос келмаса, уларни «ёлғон» сифатида қабул қилмаслик мумкин. Айниқса, ёшларда тасаввурларнинг қайта қурилиши ва қарашларнинг ўзгариши анча осон кечади. Бизнинг ўзбек психологиямизда ҳам миллий қадриятларга бўйсунтириш билан бир қаторда, авторитетли шахслар ва гуруҳлар фикрига эргашиш, уларни танқидсиз қабул қилишга мойиллик кўпроқдир.

Шундай қилиб, маънавий тасаввурларнинг ўзгариши аввало, ташқи омиллар таъсирига боғлиқ бўлиб, бу ўзгариш жараёнида бир қанча босқичларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

1-босқич. Маълумотлар оқимининг идрок қилиниши ва улардан шахс учун маълум маънода аҳамиятлиларини ажратиб олиниши.

2-босқич. Ажратиб олинган маълумотларни эскилари билан солиштириш ва улар орасида ўзаро боғлиқликларни ўрганилиши.

3-босқич. Когнитив тизимда маълумотларнинг янгидан табақаланиши ва классификация қилиниши. Аҳамиятсиз маълумотларни унга қарама - қарши қўйишлик.

4 - босқич. Тасаввурлар «ядрози»нинг ташкил топиши ва уни хулқ - атвор шаклларида мустақамланиши.

Шундай қилиб, ижтимоий тасаввурлар тизимидан жой олган миллий анъаналар, урф - одатларга шахс ҳиссий муносабатининг ижобий ва салбий таъсири хулқ - атворда намоён бўлади.

Кишиларда маънавий қарашлар ва тасаввурлар муайян ижтимоий маданий шарт - шароитларда, ижтимоий таъсирлар мажмуининг хулосаси сифатида шаклланади. Бу жараёнда аввало, шахсдаги ахлоқ нормалари ва қадриятлар тўғрисидаги тушунчалар мазмуни ва уларга шахснинг муносабати муҳим рол ўйнайди. Методологик нуқтаи назардан муҳим бўлган ушбу ҳолатни аниқлаш мақсадида тадқиқотда кузатиш ва суҳбат, анкета методларидан фойдаланиш мумкин. Бу ўринда асосий методологик талаб шуки, тадқиқотда муайян гуруҳ ва давр психологиясига мос, субъектнинг ҳаёт тарзида ўз ўрни ва салоҳиятига эга бўлган миллий анъаналар ёки удумлар, фаолият шакллари танлаб олиниши зарур. Масалан, ўзбек халқи руҳиятига мос ва таниш бўлган миллий анъаналардан бўлмиш ҳашар жараёнига нисбатан шахснинг муносабатини аниқлаш, бу борадаги билимлар кўламини билиш, миллий анъаналар ва урф - одатлар орасида энг кўп тарқалган ва ҳаётий заруратга айланганларини тарбия воситасида қўллаш самарали омиллардан ҳисобланади.

Методологик хулоса шундайки, шахснинг маънавий тасаввурлари ўзгариши оқибатида шаклланган адаптив сифатлар аслида мазмун ва моҳиятан миллий анъана ва удумларнинг энг қадрли, замон ҳамда ёшлар психологиясига мослаштирилган шакллари таъсирида рўй берган бўлса, улар шахс маънавий фазилатларининг заҳирасини ташкил этади. Улар нисбатан барқарор, ижобий маънавий хислатлардир. Демак, махсус экспериментлар жараёнида шаклланган маънавий тасаввурлар шахс маънавияти асосини ташкил этади ва жамиятнинг маънавий барқарорлигини таъминлайди. Яъни ўзбек миллий анъаналари ва қадриятларининг энг нодир дурдоналари ўқув - тарбия жараёнига киритилса, улар

ушбу жараёнлардаги барча тарбия ва маънавий - маърифий тадбирларга асос қилиб олиниб, такрорланса, конкрет шароитда шахс маънавий тасаввурлари эгилувчанлиги ва ўзгаришини, мақсадга йўналтирилишини таъминлайди. Зеро, президентимиз таъкидлаганларидек, «... ўз халқига, унинг анъаналарига, тили ва маданиятига муҳаббат ва ҳурматини тарбияламасдан туриб, ўз халқига миллатларнинг бутун жаҳон ҳамжамиятидаги тенглардан бири сифатида идрок қилувчи ҳақиқий инсонни ўз Ватанининг жонкуярини тарбиялаш мумкин эмас»(9).

ЎҚУВЧИЛАРДА МАЪНАВИЙ ТАСАВВУРЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Шахс хатти - ҳаракатларини тартибга солиш ва бошқаришда миллий урф - одатлар алоҳида ўрин тутди. Умумбашарий урф - одатларда ахлоқ, хулқ намуналари мавжуд бўлиб, улар инсон тасаввурида сақланиб қолади ва аста - секин одатга айланади. Урф - одатлар – миллат маънавиятининг ойнаси тариқасида инсонларнинг истак ва мақсадлари муштараклигини юзага келтиради.

Анъаналарнинг таркибий қисми ҳисобланган одатларни бажариш жараёнида шахсда маънавий эҳтиёжлар юзага келади, бу эса ўз навбатида маънавий тасаввурларни шакллантиради. Маълум қоидалар асосида инсон хулқини тартибга солиб туради. Эҳтиёж билан боғлиқ бўлган мотивлар уни ҳаракатлантиради. Масалан, бизнинг тажриба объектимиздаги 226 нафар юқори синф ўқувчиларининг 84,10 фоизи «Ҳашар» анъанаси ҳақида тасаввурга эгаликлари, унда бевосита иштирок этганликларини билдирсалар, 15,90 фоизи бу ҳақда ўйлаб кўрмаганликларини қайд этадилар.

Маълумки, ҳашар жараёнида турли ёшдаги кишилар иштирок этиб, ҳар қайсилари ўз имкониятларидан келиб чиққан ҳолда муайян фаолиятни амалга оширадилар. Ҳашарда кўпчилик иштирокида ҳамкорлик фаолияти вужудга келади. Индивидуал меҳнат заҳмати жамоавий ва оммавий хатти - ҳаракат туфайли енгиллашади. Натижада индивидуаллик умумият ва умумият индивидуалликка узлуксиз ўтиб туриши жараёни вужудга келади. Умумий ҳаракатлар таъсирида шахсда меҳнатга нисбатан эҳтиёж туғилади. Меҳнатнинг эҳтиёжга айланиши ижтимоий тараққиёт замини ва кафолати ҳисобланади. Эркин, холисона меҳнат фаолияти «мен» ва «биз» ўртасидаги механизмни барқарорлаштиради, текин меҳнат иштирокчиларда маънавий тасаввурлар ва ижтимоий бурчни шакллантиради.

Қишлоқ жойларда ҳашар, айниқса, ёлғизқўл оилаларга кўпчилик бўлиб ёрдам кўрсатиш, унинг меҳнатини енгиллаштириш орқали амалга оширилади. Ўқувчилар ана шу анъаналарда фаол иштирок этиш туфайли реал ёрдамлари билан ижтимоий фаолиятга кира бошлайдилар. Ҳашарда «кўпчилик шундай қияптику!» деган тушунча билан иштирок этилса-да, лекин бу фаолиятни бажариш жараёнида маълум бир маънавий, умуминсоний тажрибалар эгалланади.

Ҳашарнинг психологик таъсир механизмлари қуйидагилардан иборат:

- шахс ҳашарда иштирок этиши билан ўз шахсини намоён қилади;
- ўз шахсини намоён қила олиш эҳтиёжининг қондирилиши унда ижобий хиссий кечинмани вужудга келтиради;
- ўзлигини ўзгалар томонидан тан олинишига нисбатан эҳтиёж қондирилади;
- жамиятда ўз ўрни борлиги ҳис этади.

Ҳозирги ижтимоий ривожланиш даврида иқтисодий инқирозларни енгиб ўтиш учун қўлланадиган ҳашарнинг имкониятлари каттадир. Ҳамкорлик фаолиятида қатнашаётган ҳар бир шахс жамиятда ўз ўрни борлигини ҳис қилади ва ўз фаолияти маҳсули, мулоқот мароми орқали ўз-ўзини тасдиқлашга эришади. Жамоатчиликнинг эксперт баҳоси қатнашчининг тасаввурига таъсир этади ҳамда унда ҳамкорликка интилиш туйғуси барқарорлашади. Шахс томонидан одатларнинг нечоғлик ўзлаштирилганлиги, улар ҳақида тасаввурларнинг мавжудлиги унинг хулқини бошқарувчи омил эканлигидан далолат беради. Инсонда у ёки бу ҳаракатни амалга оширишда мотивлар кураши рўй беради, лекин ҳақиқий қўзғатувчи куч унинг қизиқиши ва эҳтиёжларида ётади.

Муайян мезонни танлашда ўспирин хатти - ҳаракати ва ахлоқига мос ибрат намунаси, маълум бир ҳаракатни амалга ошириш учун тайёргарлик босқичини бошдан кечиради. Агарда мотивлар ундовчи функцияни амалга оширса, у ҳолда одатлар тартибга солувчи вазифани бажарадилар. Ўспиринда узлуксиз, кўп муддатли таъсир натижасида аниқ тасаввурлар пайдо бўладикки, улар ўз навбатида фаолиятга йўналтирувчи тайёргарлик воситасини шакллантиради. Шу ўринда биз тажрибадан олинган эмпирик маълумотларни келтирамиз.

Синалувчиларга «Сиз уят тушунчасини қандай тушунасиз?» деган савол билан мурожаат қилдик. Уларнинг 65 фоизи «уят инсонлар учун ўз-ўзини бошқаришда муҳим рол ўйнайди», 25 фоизи «уят инсон фаолиятининг фаоллашишига тўсқинлик қилади», деб жавоб бердилар, 10 фоизи эса бу ҳақда ўйлаб кўрмаганликларини билдирадилар. Хулоса қилиб айтганда, ўтказилган тадқиқот натижаларида ўзбек миллатида ориятлилик, виждонлилик каби хислатларнинг устувор аҳамият касб этиши намоён бўлди.

Ҳар бир миллат ва элатнинг уят ҳақидаги тасаввурлари бир биридан фарқ қилади. «Уят» тушунчаси ниҳоятда нисбий хусусиятга эга. Масалан, Жанубий Америкада яшаган қадимги ҳиндулар бир умр яланғоч юрганликлари сабабли кийинишдан уялишар эканлар. Уят у ёки бу хатти - ҳаракатни назорат этиб турувчи юксак туйғудир. Муайян урф - одат тусини олган бирор қоидадан четга чиқиш кишида шу туйғуни ишга солади, натижада регулятив функция фаолият кўрсата бошлайди.

Бизнингча, инсонда муайян маънавий тасаввурнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши маълум бир қадриятга мослашиш, унга тахминий баҳо бериш жараёнида ўз аксини топади. Субъектнинг маълум бир хислатни ўз онгида лойиҳалаштириш қадрияти мўлжалларнинг шаклланиши эҳтиёж ҳамда фаолиятга мослашиш орқали фаоллашади. Маънавият тўғрисида мулоҳаза юритилганда кишиларнинг хатти - ҳаракатларига эътибор берилади. Шунингдек, маънавий тасаввурларнинг моҳияти хатти - ҳаракатларда тўла акс этади.

Ўспириннинг маънавий тасавури ва дунёқарашини ҳаракатга келтирувчи омил оила, маҳалла, мактаб жамоаси ва таълим жараёнининг талаблари даражаси билан, у эришган психик камолот ўртасидаги зиддиятдан иборат бўлиб, бу қарама - қаршилиқлар унинг тасавури ва дунёқарашининг жадал ўсиши орқали бартараф қилинади.

Халқ миллий анъаналари, урф-одатларидаги миллат қадриятига айланган ижобий жиҳатлардан тарбия воситаси сифатида самарали фойдаланиш, уларни мақсадли ижтимоий таъсир мазмунига киритиш бу борадаги муҳим методологик, амалий ва маънавий чора - тадбирлардан ҳисобланади.

Ижтимоий - иқтисодий тараққиёт халқ маданиятининг умумий мазмунини ўзгартирса ҳам, аждодлар яратган маънавиятдаги илғор мазмун ва шакллар, анъаналар, шунингдек, умумбашариятга хизмат қилувчи томонларни ўзида сақлаб қолади.

Анъаналар, психологик нуқтаи назардан таҳлил қилинганда, миллий анъаналар диний анъаналар билан уйғунлашиб, қўшилиб кетганлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Кўпгина манбалар билан танишиш ва шахсий кузатишларнинг гувоҳлик беришига қараганда, динийлик билан миллийлик ўртасида бевосита алоқадорлик мавжуд бўлиб, узлуксиз равишда улар ўзаро бир - бирларини тўлдириб туради ёки бири иккинчисининг ёрқин ифодаланишини таъминлашга хизмат қилади. Шунини таъкидлаб ўтиш жоизки, уларнинг келиб чиқишида ҳам ўзаро зарурат, ўзаро тақозолик мавжуд бўлган ва қайсидир томони билан илоҳий кучларга нисбатан гуруҳий ҳаракат уюштириш негизида вужудга келган. Шунингдек, миллий анъаналар

бир неча динларнинг таъсири туфайли яратилган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Чунки диний анъаналар бир неча динлар ҳукмронлиги даврида юзага келиши, шаклан ўзгариши, такомиллашиши мумкин.

Ҳозирги даврда ҳам дин инсон ҳиссиёти, хулқини бошқаришда, ахлоқан ва ақлан мукаммал инсонлар маънавий дунёқарашларини шакллантиришда муҳим рол ўйнайди. Эмоционал-иродавий фазилатларни таркиб топтириш, кишиларни ўзини - ўзи бошқаришга ўргатишда диннинг бой ижтимоий, тарихий тажрибаси мавжуд. Лекин борлиқни билишда инсон имкониятларини ишга солиш муаммолари бўйича дин билан фан ўртасида қарама - қаршилиқлар мавжуддир. Чунки инсонни ақл - заковати, куч - қуввати, яратувчанлик имконияти тўғрисида зиддиятли фикрлар ўз ечимини кутиб турибди. Ислом таъсирида юртимизга кириб келган анъаналардан бири бу – ҳайит ҳисобланади. Унинг мотивацион, эмоционал, иродавий, конгнитив, регулятив функциялари мавжуд бўлиб, улар маънавий тасаввурлар шаклланишида иштирок этади. Буни ўтказилган эмпирик тадқиқотларимиз натижаларидан ҳам кўриш мумкин. Ўспиринларнинг 82,60 фоизи ҳайит анъанаси ҳақида тасаввурга эга, унинг тарбиявий имкониятларини эътироф этади, 17,40 фоизи бу ҳақида ўйлаб кўрмаган. Ўспиринларнинг мулоҳазаларига кўра ҳайит аллақачонлардан бери миллийликнинг моҳиятини ўзида акс эттириб келмоқда. Унинг ижобий томонлари шахс тасавурида юксак туйғулар ҳосил қилишда, оқибат натижада эмпатия ва ҳамдардлик ҳислари шаклланишида кўзга ташланади.

Ҳайитнинг психологик таъсир механизмлари қуйидагича:

- ўтганларни хотирлаш умрнинг абадий эмаслиги, ҳар бир сониянинг бетакрорлиги, ундан хайрли ишлар учун фойдаланиш керак, деган тасаввурни шакллантиради;
- шахснинг оммавий сайллар, маърифий суҳбатлар, умум бажариладиган урф-одатларда иштироки унда покланиш, янгиланиш, яшариш ҳиссини уйғотади, ҳамжиҳатликни тарбиялайди;
- бу анъанага мувофиқ беморлар ҳолидан хабар олиш ўз соғлиғининг қадрига етиш ҳиссини шакллантиради.

Бу анъаналар ҳақида шуни айтиш мумкинки, мазкур диний анъаналар виждон, иймон, орият каби инсоний фазилатларнинг қарор топишига ҳам ижобий таъсир кўрсатади.

Тадқиқотларимизда ўспиринларнинг Наврўз анъанаси ҳақидаги тасаввурлари, унга муносабатини, Наврўз тадбирларида иштирок этиш ва тарбиявий томондан аҳамияти ҳақидаги фикрларини ўргандик. Иштирокчиларнинг 85,50 фоизи бу анъананинг ижобийлиги, замон билан алоқадорлиги ҳақида муайян тасаввурга эга эканликлари ва тарбиявий аҳамияти ҳақида фикр билдирсалар, 14,50 фоиз ўқувчилар бу ҳақда аниқ фикрга эга эмаслар.

Наврўзнинг ижтимоий - психологик моҳияти шундан иборатки, шартли ва шартсиз, расмий ва норасмий, ташкилий ва оломон, гетероген ва гомоген, макро ва микро гуруҳлар таркибидаги шахслар унда иштирок этадилар. Индивидуал, гуруҳий, оммавий ҳаракатлар ўзаро уйғунлашиб, иштирокчиларда онглилик ва онг ости шакллари таъсирида фаоллик кўрсатишга замин ҳозирлайди. Ижтимоий ҳодиса сифатида тақлид, юқиш ва таъсирга берилиш негизидаги фаолиятни вужудга келтиради. Коммуникатив, интерактив ва перцептив алоқалар таъсирида муомалага киришилади. Наврўз иштирокчиларида табиат, жамият ва ўз - ўзи ҳамда ўзга одамларга нисбатан муносабат шаклланади, маънавий ҳисларнинг кўплаб олий шакллари таркиб топади.

Шундай қилиб, Ҳайит, Наврўз байрамлари каби миллий анъана ва удумларнинг ўспиринлар томонидан ижобий, тўғри идрок этилиши уларда миллий қадриятларга ҳурмат, халқ маънавиятини эъзозлаш ҳисларини тарбиялайди, бу жараён баркамол авлод камол топишининг муҳим омилларидан ҳисобланади.

ЭТНИК СТЕРОТИПЛАР

Этник стеротиплар этнопсихология фанида кенг қўлланиладиган асосий тушунчадир. Этник стеротиплар жаҳон этнопсихология фанида 1960 йилдан буён ўрганиб келинади. Этник стереотиплар этник тасаввурлар асосида вужудга келади. Этник тасаввурлар эса этносни ижтимоий-тарихий ривожланиб келиши ҳамда ижтимоий маданият муҳитида вужудга келади.

Этник установка шахснинг у ёки бу миллий ҳаёт ёки этнослараро муносабатларни идрок этиш шунга мувофиқ ҳолда аниқ вазиятда муайян тарзда хатти-ҳаракат кўрсатишни идрок этишдан иборатдир.

Этник ўз - ўзини англаш ижтимоий психологиянинг категорияси сифатида ҳар бир этнос ўз - ўзини намоён қилиш ўзини бошқа этнослардан фарқини ажрата билиш каби функцияларни бажаради.

Миллий онгнинг ривожланиб бориши натижасида унинг таркибида турли хилдаги стереотиплар, яъни ўрнашиб, қотиб қолган онг элементлари кўпайиб боради. Шу тариқа этник стереотиплар пайдо бўлади. Кўпчилик олимлар фикрича, этник стеротипларда салбий ёки негатив, субъектив образлар мужассамлашган бўлади. Лекин аслида стереотипларнинг характери унинг объектига (ўз миллатигами ёки ўзга миллатгами) боғлиқ бўлади. Демак, стереотиплар турли гуруҳларнинг маънавий, ахлоқий, ақлий ва жисмоний хислатлари ҳақидаги нисбатан турғун тасаввурлардир. Этник стеротипларнинг яна муҳим томони шундаки, улар доимо субъектив идрокнинг, маҳсулидир. Кўпинча бундай стереотиплар миллатлараро мулоқот кам бўлган шароитда шаклланади, яъни фақат

бирор этник гуруҳнинг айрим вакилига хос бўлган сифатлар барча миллатларга ёйилади ва бундай муносабат этник симпатия ёки антипатияларга асос бўлади, ўзга этник гуруҳларнинг идрок қилиш ёки уларга баҳо беришда деярли қўшиб айтилади. Бундай қўшиб айтишлар шахсий фазилатлардан ташқари, ўша объектнинг антропологик сифатлари ёки маданияти нуқтаи-назардан баҳолашларига ҳам тааллуқлидир. Лекин булар ҳам юзаки ноаниқ тасаввурларга асос бўлиши мумкин. Масалан, негрларни ҳамма қора, баланд бўйли, японларни эса кичкина дейишади. Этник онг ва этник стереотип ҳодисаларни солиштирадиган бўлсак, ўз миллатининг алоҳида ўзига хос гуруҳ эканлигини англаш бошқа миллатга нисбатан адоватни билдирмайди. Лекин бора-бора ўз миллати билан ўзга миллатлар ўртасидаги фарқни англаган сари баҳолар, образлар ва тасаввурларда ноаниқликлар, бўрттиришлар пайдо бўла бошлайди. Бу ҳодиса психологияда этноцентризм, яъни этноцентризм - бу ўз миллатини эталон, деб ҳисоблаб, барча бўлаётган ижтимоий ҳодисалар ва миллатлар ҳаётини ана шу эталонга солиштириб баҳо беришдир. Уни асос деб ҳисоблаш, қолган барча миллатларнинг эса унинг атрофида айланувчи деган иррационал тасаввурга суянади.

Этноцентризмнинг кучли ёки кучсиз, очиқ ёки яширин намоён бўлиши ўша жамиятдаги ижтимоий муносабатлар типи, миллий фазилатлар характери, устувор мафкурага боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам миллий онгнинг характери, этноцентризмнинг бор ёки йўқлигини социал - психологик жиҳатдан таҳлил қилиш зарур.

Шундай қилиб, этник стереотиплар турли этник бирликларга тегишли бўлган ахлоқий, ақлий, жисмоний фазилатлар ҳақидаги нисбий турғун тасаввурларни англатади. Қоидага кўра, этник стереотипларнинг мазмунида юқорида айтиб ўтган тизимлар ҳақидаги баҳовий мулоҳазалар қайд этилади. Шунингдек, айни мазмунда муайян миллатнинг мазкур хатти-ҳаракатларга кўрсатмалари ҳам иштирок этиши мумкин. Этник стереотиплар 2 турга бўлинади: автостереотиплар, гетеростереотиплар.

1. Автостереотиплар маълум миллат аъзоларининг ўз миллати ҳақидаги фикрлар, қарашлари ва баҳолари тизимидир. Одатда автостеротиплар ижобий баҳолар тизимидан иборат бўлади. Масалан, ўзимизнинг анъаналаримизни, биз ижобий баҳолаймиз. Гетеростереотиплар ўзга миллат ҳақидаги баҳо ва фикрлар мажмуи бўлиб, улар ҳам ижобий, ҳам салбий бўлиши мумкин.

2. Гетеростереотипларнинг мазмуни ўша миллатлар яшайдиган мамлакатнинг қаерда жойлашгани, миллатлараро муносабатларга боғлиқ бўлади. Ҳар қандай этник стеротипларнинг марказий ядроси етакчи тасаввурлардан иборат бўлиб, ўша миллатнинг ташқи кўриниши, тарихи, турмуш тарзи, меҳнат машғулотлари билан

боғлиқ бўлади. Этник стереотипларнинг тизими этник установкаларга ўхшаб кетади, улар ҳам уч таркибий қисмдан иборат:

1. Ўзга миллатларга алоқадор билим, гоё тушунчаларнинг борлигини қайд этувчи - когнетив гоёлар.
2. Бегона сифатларга нисбатан симпатия ва антипатия муносабатлари бўлиб, буни эмоционал соҳа деса бўлади.
3. Ўша миллатларга нисбатан хулқ-атворнинг аниқ вазиятда шаклланиши.

Когнетив хусусиятлари нисбатан кам ўрганилган, лекин унинг шаклланишида ўзга миллатлар ҳақидаги билимларнинг хомлиги ёки билимнинг етишмаслиги муҳим рол ўйнайди. Кўпинча миллий муносабатларда истаклар ва ҳаракатлар ўртасида фарқ бўлади. Бунда ўша ҳаракат мотивлари ва шахс йўналишлари муҳим рол ўйнайди. Фарқнинг бўлмаслиги учун ўзга миллат ҳақидаги маълумот рационал, оқилона билим сифатида халқ томонидан қабул қилиниши керак. Бунинг ишончли воситаларидан бири - шахс учун референт аҳамиятли, деб ҳисобланган кишилардан фойдаланишдир. Этник стереотиплар нисбатан турғун бўлиб, авлоддан - авлодга ўтиш ёки маълум ижтимоий ҳодисалар таъсирида кескин ўзгариши ҳам мумкин. Ҳар қандай этник стеротипларнинг марказий ядроси, етакчи тасаввурлари бўлиб, улар ўша миллатнинг турмуш тарзи, тарихи, ташқи кўриниши, меҳнат машғулотлари билан боғлиқ бўлади. Қолган сифатлари, тасаввурлари эса бевосита мулоқотда намоён бўлади ва нисбатан ўзгарувчандир. Уларнинг ўзгариши миллатлараро сиёсатнинг ўзгаришига, махсус тадбирлар, иқтисодий муносабатларнинг ривожланишига боғлиқ бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, стереотипларни миллат онгида қотиб қолган онгнинг маълум бир шакллари дейиш мумкин. Ўтказилган кичик тадқиқот натижасида меҳмондўстлик, камтарлик, самимийлик каби ижобий сифатлар фақат ўзбек халқига хос деган тасаввур юзага келди. Албатта, бу сифатлар халқимизда бор, лекин уларни бошқа миллат вакилларида йўқ дейиш ҳақиқатга зиддир. Ҳар бир шахс онгида турлича стеротиплар яъни ўрнашиб қолган онг шакллари бўлганидек, ҳар бир оила, яқин ошна - оғайнилар ва ўзига ўхшаш шахслар билан мулоқот жараёнида у ёки бу миллат вакилида ҳам ўз миллатига хос бўлган сифатлар ҳақидаги стеротиплар пайдо бўлади. Фикримизча, миллий адоватлар асосида етилган этноцентризм ва миллий ғурурнинг салбий кўринишлари бошқа миллатлар тарихи, уларнинг анъаналари, тили ва ҳоказоларни билмасликдан келиб чиқади. Миллий психология ўтказиши лозим бўлган тадқиқотларнинг мақсадларидан бири ҳам бошқа миллат психологиясини билиш, уни бошқа миллатларга етказиш орқали, ҳар бир миллат вакилига ҳурмат - иззат ҳиссини кучайтиришдан иборатдир. Чунки, ўзини ҳурмат

қилмаган одам бошқани ҳурмат қилмайди. Бунинг учун ўз психологиясини ҳам, ўзгалар психологиясини ҳам билиш зарур. Шундагина шахслараро зиддиятларга барҳам берилиши мумкин.

МИЛЛИЙ ЎЗ - ЎЗИНИ АНГЛАШ

Миллий мустақилликнинг қўлга киритилиши билан халқимизни ўз-ўзини англаши қонуний қиёфасига айланди. Албатта, бу масала билан яқин ўтмишда ҳам шуғулланишган. Бу изоҳларни иккига ажратиш мумкин.

1. Миллий ўз-ўзини англаш бу индивиднинг ўз миллатини англашидир. Миллий ўз-ўзини англаш шахснинг ўз миллатига бўлган муносабатидир, - деб ёзади В.И.Козлов, - миллий ўз - ўзини англашни ўз миллатини англашга қаратилган ҳодиса деб шунинг учун айтиш керакки, миллий ўз - ўзини англаш бу этник келиб чиқишнинг уйғунлиги ҳақидаги тасаввурлар, туғилган она ерига, ўз тилига, маданиятига мансублигидир.

2. Иккинчи хил изоҳлашларда биринчи изоҳга нисбатан ўзгаришлар мавжуд, яъни миллий ўз - ўзини англаш икки томонга эга бўлган бир бутун жараён сифатида қаралади. Ушбу позицияда турган олимлар қуйидагича фикр билдиришади. Миллат ўз моҳиятини бошқа бир миллатнинг сифат хусусияти билан таққослаб ўзлигини англайди. Миллий ўз ўзини англаш бошқалар билан бўладиган муносабатда таққослаш натижасида рўёбга чиқади. Ҳақиқатан ҳам ўз сифат хусусиятларини таққослаш, солиштириш натижасида ажрата олиш мумкин.

Таъриф: миллий ўз - ўзини англаш индивид гуруҳ, жамоани шундай хусусият йиғиндисида, бу йиғинди бошқа ижтимоий этник гуруҳ, жамоа ва уларнинг вакиллари билан бирга мулоқот жараёнида таққослаш, ўхшашлик ва фарқларни идрок қилишга асосланади. Миллий ўз ўзини англаш доимо баҳоли муносабатни назарда тутаяди. Миллий ўз - ўзини англаш жараёнида ўз миллатини билиш ва хусусиятларини англаш билан биргаликда бошқа миллатнинг ҳам хусусиятлари англаб борилади. Натижада биз бошқа бир миллатни ҳам англаб бораемиз. Айрим тадқиқотларда муносабат ва мулоқотлар таққослаш натижасида фақат миллатлар ўртасидаги фарқлар идрок қилинган, деган фикр бидирилади. Асосий эътибор шунга қаратиладики, ўхшаш томонлар эътибордан четда қолади, бундай ёндашув оқибатида этноцентризм келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Хусусан, рус олими Князев шундай ёзади: «Миллий ўз - ўзини англаш бу миллатни бир бутун ягона бирикма деб англаш ва бошқа бир миллатлардан ўз миллатини ажрата билишдир». Ҳозирги кунда рус психологлари томонидан ўхшашлик ва фарқларни идрок қилиш муаммоси ишланмоқда. Миллий ўз - ўзини англаш

икки даражада мавжуд бўлиши мумкин: 1) шахс даражасида; 2) ижтимоий этник гуруҳ ёки жамоа даражасида. Шахс даражасида миллий ўз - ўзини англаш характерга эга бўлса, жамоа даражасидаги миллий ўз - ўзини англашлар айнан бир хил нарса деб тушуниш хато. Аммо уларни 2 хил ҳодиса деб тушуниш ҳам тўғри эмас. Чунки бу иккинчи даражадаги миллий ўз - ўзини англашсиз жамоа бўлмайди. Шу билан бирга, ижтимоий ўз - ўзини англашга нисбатан мустақиллик, шахс даражасидаги миллий ўз - ўзини англашга бевосита таъсир кўрсатади.

Профессор Э.Ғозиев миллий ўз - ўзини англашга қуйидагича таъриф беради: «Миллий ўз - ўзини англаш – муайян халқнинг у ёки бу ижтимоий гуруҳга мансублигида, макроижтимоий муносабатларда ўз миллати эгаллаган мавқеини аниқ тасаввур қилганлигида, миллий манфаатдорлигида ўз ифодасини топишдир. Миллий ўз - ўзини англашда оилавий таъсирнинг (турмуш тарзи, ота - она нуфузи - обрўси, шахслараро муносабат мароми), миллий тил муҳити, миллий маданиятга қизиқиш, турмушдаги қариндош -уруғчилик риштасининг роли бениҳоят каттадир. Миллий ўз - ўзини англашнинг объектив (тарихий тараққиёт, табиий омиллар) ва субъектив (ўша миллатнинг айрим намояндасининг таъсиридаги ўзгаришлар) омиллари мавжуд. Мазкур омилларнинг аста - секин етилиши ўз - ўзини англаш жараёнини жадаллаштиради» (24).

Миллий ўз-ўзини англашнинг вужудга келиши ва ривожланишидаги шарт - шароитлар.

Капитализм даврида феодал тарқоқликни тугатилиши, мамлакат ва вилоятлар ўртасидаги айрибошлашнинг кучайиши, товар маҳсулотларининг ўсиши, иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлашга олиб келди.

Иқтисодий турмуш бирлиги асосида тил ва удум бирлигининг пайдо бўлиши асосий белгилардан ҳисобланади. Миллатнинг тарихий тараққиёт хусусиятлари унинг иқтисодий тузилиши, одат ва анъаналари, турмуш тарзи унинг маънавий қиёфасига таъсир этади. У ёки бу миллатга мансуб бўлган кишиларнинг ўзига хос психологияси, миллий тили ва маданияти билан биргаликда миллий ўз - ўзини англаш ҳам таркиб топади.

Айрим ҳолларда этник ўз - ўзини англашга миллий ўз - ўзини англашни қарама қарши қўйиш ҳоллари ҳам учраб туради. Натижада миллий ўз - ўзини англашни этник ўз - ўзини англашдан ажратиб қолади. Бу фикр нотўғри, албатта. Миллат ўзини бошқа миллат билан таққослаш натижасида ўз моҳияти, миллийлигини англаб боради. Миллий ўз - ўзини англашнинг вужудга келиши ва ривожланиши жараёнида шахс маълум бир даражадаги интеллект ва ақл заковатга эга бўлиши керак. Акс ҳолда фикрлар мантиққа зид

бўлади. Миллий ўз - ўзини англашни вужудга келиши учун миллатлар ўртасидаги фарқли ва ўхшаш белгиларининг мавжудлиги асос бўлади.

Шундай қилиб, этнопсихологиянинг марказий тушунчаларидан бири миллий ўз-ўзини англаш бўлиб, ҳозирги шароитда энг кўп қўлланиладиган категориялардан ҳисобланади. «Мустақиллик» луғатида шундай ёзилади: «Ҳар бир миллат (элат)нинг ўзини ҳақиқий мавжуд субъект, муайян моддий ва маънавий бойликлари, ягона тил, урф-одатлар, анъаналар, қадриятлар ва давлатга мансублигини, манфаатлар ҳамда эҳтиёжлар умумийлигини тушуниб етиши миллий ўз-ўзини англаш дейилади

МИЛЛИЙ ЎЗ -ЎЗИНИ АНГЛАШ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

Миллий ўз - ўзини англашни ташкил этувчи структуравий элементлар нималардан иборатлиги, қандай тузилишга эга эканлиги илмий адабиётларда етарли ёритилган эмас. Миллий ўз - ўзини англаш элементларига адекват бўлган индекаторларни қидириб топиш анча мураккабдир, бир миллатнинг ичида ҳам бу ишни бажариш қийин. Миллий ўз - ўзини англаш элементларида рўй берувчи нарса индекатор дейилади. Шундай бўлса-да, миллий ўз-ўзини англаш элементларини таҳлил қилишга оид изланишлар Ю.В.Бромлей, А.А.Кожанов, Н.М.Дробежова каби олимларнинг тадқиқотларида ўз аксини топган. Уларнинг фикрларига асосланиб туриб, миллий ўз - ўзини англашнинг элементини шундай таърифлаш мумкин, булар:

Биринчи: миллий идентификация;

Иккинчи: миллатнинг моддий ва маънавий бойликлар, қадриятлар, анъаналарга муносабат;

Учинчи: миллий манфаат.

Бу элементларни деярли ҳаммаси амалда у ёки бу даражада сезгилар, ҳаё, туйғу, кайфият, идрок, установкалар билан боғлиқдир. Миллий идентификация бу ўз миллатига мансубликни англаш, тушуниш бўлиб, унга тарихий ўтмишни этник келиб чиқишидаги умумийликлар, давлат ва ҳудудий умумийликлар ҳақидаги, она ер, Ватан, тил ва миллий маданият тўғрисидаги, урф - одатлар, анъана ва маросимлар, маънавий бойликлар ҳақидаги тасаввурлар, тушунчалар, мулоҳазалар автостеротиплар киради. Миллий идентификация ўз иши, этник жамоасининг белги ва хусусият сифатларини англаш, тушуниб етиш, умумлаштиришнинг мужассамлашган йиғиндисидир. Миллий идентификация турли халқларда бир вақтнинг ўзида турли хил даражада намоён бўлади.

Миллий ўз-ўзини англашнинг ижтимоий психологик функциялари.

Таққослаш жараёни миллий ўз - ўзини англашнинг энг муҳим операцияси ҳисобланади. Таққослашда объектлар ўртасидаги ўхшашлик ва фарқлар ўзаро солиштирилади. Таққослаш ўзаро солиштирилаётган объектларнинг моҳият мазмунини англашга қаратилган жараёндир.

Машҳур рус психологи И.С.Кон миллий ўз - ўзини англаш онгли ёки онгсиз ҳолда ўз белги хусусиятларини бировнинг белги хусусиятлари билан таққослашдир, деган фикр билдиради. Миллий ўз - ўзини англашнинг ижтимоий функциялари миллат ҳаёти, миллий муносабатларда ўзига хос рол ўйнайди. Миллий ўз - ўзини англашнинг асосан 3та функцияси мавжуд:

1. Англаш ва мослашиш функцияси

2. Ҳимоя функцияси

3. Назорат функцияси

Мослашиш функцияси шахс ёки индивиднинг миллий ўзига хос ҳаёт ва фаолиятга мослашишида намоён бўлади. Шахс оиладаги тарбия, мактабдаги ўқув фаолияти жараёнида нафақат таълим - тарбияни ўрганади, шу билан биргаликда тарихий ўтмишда юзага келган қадриятларни ҳам ўрганиб, унга мослашиб боради. Индивид миллий хусусиятга эга бўлган урф одатлар, анъаналарни, маънавий ва маданий бойликлар, малака ва кўникмалар, миллий қадриятларни ўз ҳаёти фаолияти давомида англаб, ривожланиб, уларга мослашиб боради. Ушбу функция миллат жипслигини мустақкамлашга хизмат қилади. Шунингдек, авлоддан-авлодга ўтиб келадиган миллий белги ва хусусиятлар, урф - одатлар, кўникма ва малакаларни кузатишни ҳам таъминлайди.

Ҳимоя функцияси: миллий қадриятлар, маънавий ва моддий қадриятлар, эришилган маданий ва илмий ютуқлар миллатнинг ўтмиш даврида вужудга келган анъана ва маросимларга, умуман, миллатнинг фан, маданият, дин, санъат, одоб, ахлоқ соҳасидаги ютуқларга маълум даражада зарар етказилиб, уларнинг йўқолиб кетиш хавфи туғилганда маълум бир ижтимоий психологик қаршилиқлар сифатида юзага чиқади. Миллий гуруҳ камситилганда ҳам миллий ривожланиш эҳтиёжлари, манфаатлари миллий қадриятлар, маънавий ва маданий бойликларнинг камситилиши ёки йўқолиб кетиши натижасида ушбу функция ишга тушади. Бу ҳимоя асосида демографик ўз - ўзини ҳурмат қилиш сезгиси ётади. Адолатлилик, тенг ҳуқуқлилик тамойиллари функция негизини ташкил этади. Бу функция хавф - хатар вужудга келганда юзага чиқади.

Ўз - ўзини англашнинг назорат функцияси. Миллий ўз-ўзини англашнинг бу функцияси миллатпарварлик ҳодисаси миллатчиликка айланиб кетмаслиги, миллий манфаатлар бошқа бир миллатнинг манфаатларини поймол қилмаслиги, жамиятда миллатчилик юзага келмаслигини назорат қилади. Миллий муносабатларда жанжал ва низоларнинг келиб чиқишига йўл қўймаслик бу функциянинг бош вазифасидир.

МЕНТАЛИТЕТ ПСИХОЛОГИЯСИ

Тезкор ўтиб бораётган ҳозирги халқларнинг менталитетини тадқиқ этиш долзарблашиб бормоқда. Бу қуйидагиларда кўринади: Биринчидан, инсоннинг онгли фаолияти ҳозирги кун ва келгуси тараққиётда белгиларчи омилга айланишида; иккинчидан, ҳар бир халқ дунёқараши, фикрлаши, тафаккури, кайфияти, ахлоқий хислатлар тараққиёти билан узвий боғлиқ эканлигида; учинчидан, сўнгги йилларда давлатлараро алоқаларнинг жадаллашуви оқибатида халқлар ўртасида сезиларли фарқлар мавжудлиги сақланиб қолишида.

Кўп муаллифларнинг таърифлашича, менталитет - бу конкрет (аниқ) маданий муҳитда яшаб, атроф муҳитни ўзига хос ҳис этиб, таърифлаш ва бунга ўзи муносабатини билдиришдир.

Бу албатта, жамоа менталитетига тегишли фикрдир. Хўш, менталитет нима?

Психологик луғатларда «mentality» тушунчаси қуйидагича таърифланади:

- индивид ёки индивидлар гуруҳини тавсифловчи онг сифатлари;
- ақл (идрок)ни англаувчи барча тавсифларнинг (тушунчаларнинг) умумий йиғиндиси;
- қобилият ёки ақл (идрок) нинг кучи;
- фикр юритиш тарзи, унинг йўналиш ёки характери;
- жисмоний фазилатлардан фарқли ўлароқ фикр юритиш бу қобилиятлар йиғиндиси ёки имкониятдир.

Ҳозир менталитет деб маълум бир давр, географик минтақа, ижтимоий муҳит тушунчалари, қарашлари фикрлашлари бир бўлган халқ, жамиятнинг тарихий ва ижтимоий процессларига таъсир этувчи алоҳида психологик тизимлар тушунилади. А.В.Петровский ва М.Г. Ярошевскийларнинг фикрича, «Менталитет» тушунчаси онг соҳасидаги алоҳида ҳодисаларни ажратиш учун қўлланилади.

Агар жамоа ижтимоий тушунчасидан «умуминсонийликни» олиб ташласак, бунда биз жамият асосида менталитет туришини англаб етамиз. Туғишганларга қарашиш, қариндош - уруғларга муносабат, улардан ажраб қолгандаги изтироб, ҳалокатига сабабчи бўлганларга

нисбатан нафрат умуминсоний ҳиссиётдир. Бу ҳиссиётда турли одамларга хос бўлган умумийлик мавжуддир. Лекин ахлоқий нуқтаи назардан қон учун ўч олиш, менталитетнинг сўзсиз бир чизиғи бўлиб, унга баъзи халқларнинг урф-одатларида амал қилинади. Менталитетни баҳолаш критерийси (мезони) ҳали тўла ишлаб чиқилган эмас.

Инсонлар ва давр менталитетининг ривожланишини кўрсатишдан олдин қуйидаги кўрсаткичларни ҳисобга олиш керак:

- халқ ва шахсларнинг табиатига таъсир этувчи омилларни аниқлаш;
- ҳар бир инсон ва халқнинг маънавий ҳиссиётларининг ўсиши билан боғлиқ бўлган кўрсаткичларни ҳисобга олиш;
- турли халқларнинг турли даврлардаги тараққиёт менталитети мезонларига (критерийларига) баҳо беришни жорий этиш.

Менталитет муаммоси билан биринчилардан бўлиб, Р.Эмерсон, М.П.Руст, Леви - Брюль, Мосс, А.де Токвиль, Э.Фромм, М.Блок, Ж.Дюби ва бошқалар шуғулланганлар.

Тадқиқотчилардан Р.Лебон («Халқлар ва омма психологияси») С.Сигеле («Жинояткор оломон психологияси тажрибалари»), В.Вундт («Халқлар психологияси муаммолари»), Г.Тард («Жамоатчилик фикри ва оломон»), З.Фрейд («Омма психологияси ва «Мен» образининг таҳлили»), К.Юнг («Психологик турлар») кабиларнинг асарларида менталитет муаммоси психологик, социологик, халқларнинг миллий характери ҳамда онги нуқтаи назаридан изоҳланади.

А. де Токвиль ўзининг «Америкадаги демократия» китобида жамоа менталитети ғоясини ишлаб чиқди ва илгари сурди. У Америка жамоатчилик фикрини ўрганиб, мазкур жамиятда тарқалган хурофий урф - одатлар, ғаразли фикрлар, ноҳақликларнинг келиб чиқиш сабабчиларини тадқиқ этади. Токвильнинг таъкидлашича, Қўшма штатларнинг барча аҳолиси бир бирига ўхшаш фикрлаш тамойилларига эгадирлар, улар ўз фикрлаш фаолиятларини бир хил қонунлар асосида бошқарадилар. Бу тадқиқот кейинчалик психология фани тарихини яратишга асос бўлади.

Э.Фромм «Эркинликдан қочиш» (1941й)асарида биринчилардан бўлиб, «ижтимоий характер» тушунчасини таомилга олиб кирди. Унинг фикрича, бу тушунча жамиятдаги жараёнларни осонлик билан тушунишда калит вазифасини ўтайди. Инсоният менталитети ҳар бир халқ ўзига хос дунёқараш, фикрлашга эга эканлигини кўрсатади.

Архетип (намуна, бошланғич) – асосий аналитик психологик тушунчадир, К.Юнг шу асосда христиан маддоҳлари ва черков оталари бўлмиш Ирикей, Августин ва Иудий ҳамда бутпараст Филон Цицерон трактатларига мурожаат этган.

Архетип образлар инсоният билан доимо узвий муштаракликда бўлиб, улар мифология, санъат ва дин учун манба бўлиб ҳисобланган, ҳозирда ҳам айнан шундайдир.

Халқлар психологияси тараққиётини баҳолаш учун муҳим мезонлар ишлаб чиқилган. Масалан, Лебоннинг кўрсатишича, ҳар бир халқ ўзининг ижтимоий руҳий хусусияти ҳамда мустаҳкам анатомик тузилишига эга. Ундан инсоннинг фикри, ҳиссиёти, ишончи, шунингдек, психикаси келиб чиқади. Лебон психологик фазилятлар (хусусиятлар) ҳақиқатда «Миллий характер»ни англатади, деб ёзади. Унинг таъкидлашича, мингта француз, мингта инглиз, мингта хитой танлаб олинса, улар, албатта, бир биридан фарқ қилиб туради. Лекин уларнинг ҳар бирида ўз насл-насаби, ирқининг умумий фазилятлари билан ҳақиқий ўз миллати менталитети турига мансубликни кўrsa бўлади.

Халқлар менталитети кўрсаткичларидан (критерий) яна бири бу-умумий ишонч, қизиқиш, ижтимоий вазифаларга баҳо бера олишдан иборатдир. Масалан, майда миллатлар (пикардийлар, фламандлар, бургундлар, гасконлар, бретонлар ва бошқалар)нинг идеал онги ва туйғуси билан уларнинг умумий ғояси, ишончи, миллий қизиқиши ва бошқа хусусиятлари жиҳатидан француз менталитетига бирлаштира бўлади. Шундай қилиб, шахсий тафаккур ҳар бир шахсда шаклланиб, бирлашиб, халқни ҳосил қиладики, бу француз миллати менталитетининг ҳам асосини ташкил этади.

Лебоннинг изоҳлашича, миллийликнинг йиғиндиси қадимда Римнинг шавкатли бўлишида муҳим роль ўйнаган, ҳозирда эса инглизларнинг устунлиги борасида фикрлар шундай аҳамият касб этмоқда. Меросга айланган менталитетнинг кўринишларидан яна бири хулқ атвор ҳисобланади. Шундай экан, ҳар бир индивиднинг бундай фазилятлари йиғиндисини бутун бир халқнинг менталитети деб тушуниш мумкин.

Халқ менталитетининг критерийларидан бирини шахс, миллат ва халқларнинг онгли фаолияти ташкил этади. Миллат фаоллигини кўрсатувчи асосий мезонлар, бу – миллий туйғу, минтақа, миллат, иқтисодий ишлаб чиқаришнинг потенциал кучлари интенсив ривожланиши, ўсиш ва ишлаб чиқариш муносабатларидир.

Менталитетнинг яна бир муҳим критерийси - миллий муносабатлардир. Унинг сифат ва хусусиятлари турли фанлар - фалсафа, социология, психология, педагогика, эстетика, таъбат, кибернетика ва бошқалар томонидан ўрганилмоқда.

Ижтимоий миллий фаоллик халқлар менталитетидаги миллий ўзгариш омилидир. Бу-тараққиёт элементларидан бири бўлиб, халқнинг жони ва руҳи ҳисобланади.

Менталитет мезонларидан яна бири бу-ижтимоий онг. Ижтимоий хулқ - атвор ва фаолият, муносабатлар, ҳамкорликдаги фаолият, ижтимоий психика, инсонлар психогенетикаси хислатлари, уларнинг ижтимоий активлигини белгилайди.

З.Фрейднинг асарларида омма менталитетига таъриф берилади. Унинг фикрича, омма менталитетининг муҳим томони шуки, индивидларга алоҳида таъсирларнинг кучи ортган сари уларнинг интеллектуал фаолияти сустлашади.

Г.Тард асарларида шахс психологияси билан омма психологияси ўртасидаги фарқлар мавжудлиги исботлаб берилган.

Агар шахснинг индивидуал эркинлиги бўғилса, у жуда таъсирчан бўлиб қолади, фикрлаш доираси тораяди, омма ҳаракатига бўйсунувчан бўлиб қолади. Масалан, Фарғонада 1989 йилда турклар билан бўлиб ўтган тўполонлар, уларнинг уйларига ўйламай-нетмай ўт қўйишлар, турли ваҳшийликлар ёки 1991 йил сентябрда Москва шаҳарида юз берган воқеалар бунга мисол бўла олади.

Халқлар менталитети уларнинг хусусиятларига баҳо бериш мезонлари қуйидагиларга бўлинади:

1. Гуруҳлар а) этнобиогенетик жараёнлар этногуруҳ ва инсонлар қуйидаги этнохусусиятлар билан баҳоланади: қиёфа ва ҳудуд тушунчаси, ирқи, экошароит, иқлим ва бошқалар; б) этнопсихологик жараён (идрокнинг психик усуллари, кечинмалар, онгсиз ёки онгли эҳтиёж ва мотивлар)

2. Табиий фаолиятнинг амал қилиши, психик фаолият хусусиятлари, ижтимоий фаолият муносабатлари, стресс ҳолатлари, инсон менталитетига таъсир этувчи этник хусусиятлари;

3. Этник онг (этнические сознание) қуйидаги кўрсаткичларга қараб баҳоланади: миллий муаммоларни ҳал этишда фаолиятнинг зарурий воситаларини англаб етиш, миллий ғоя, тил, ишонч-эътиқод, дин ва маданият негизида шаклланадиган миллий тушунча ва миллий тасаввурлар;

4. Этник ахлоқнинг (этническое поведение) асосида ёш авлодни тарбиялаш усуллари ва воситалари, аجدодлар маданияти, ота - оналар маданияти туйғулари;

5. Этник фаолият. Инсон фаоллигининг динамик шарт - шароитлари, унинг этник фаолияти, миллий муаммовий вазият ва шароитлар, улар фаоллигининг барқарорлиги ва операцияларни бажариш учун имкониятларнинг мавжудлиги, одамнинг этник хусусият (хосликларини ҳисобга олган ҳолда)ларидаги физиологик функциялар ривожига объектив талаблар қўйилиши ва ҳ.к.

6. Этник муносабат жараёнлари. Субъектлар ўртасида юз берадиган ижтимоий ва миллий хатти-ҳаракатлар билан

алоқадорлик, уларни ривожлантириш умуман, ўзаро тушуниш стратегиясини ишлаб чиқиш.

7. Миллий ўзаро фаоллик жараёнлари миллий гуруҳ ва жамоалар таркибидаги ўзаро таъсир доирасида субъектларнинг ижтимоий фаоллиги билан баҳоланади.

8. Ижтимоий фаоллик жараёнлари.

Халқлар менталитетини ўрганиш нималарга боғлиқ?

Халқлар менталитетини ўрганиш қуйидагилар билан боғлиқ:

1. Психофизиология этник хусусият ва халқ маданияти бойликлари (этноонгсизлик савия);

2. Этник онг ва ўз - ўзини англашнинг ижтимоийлашувдаги этник хусусиятлар, этногуруҳ ва жамоалардаги ижтимоий фаолликнинг ривожланиши (этноонглилик савия);

Халқлар менталитетини баҳолаш асосида биз этножараёнларни ва этнодаврларнинг тараққиётини қуйидагича таърифлаймиз.

а) этнопсихологик моделлаш.

Психологик моделлилик халқ, гуруҳдаги психологик ҳолатларнинг кетма - кет алмашинувини ифодалайди.

Этнопсихологик моделлаш экологик, демографик, географик ва бошқа омилларга мувофиқ вужудга келган. Унга нафақат, ўтмишда ҳозирги кунда ҳам амал қилинади.

Этнопсихологик моделлиликни тавсифлашда қуйидаги қонунлар муҳим аҳамиятга эга:

- энергиянинг сақланиш қонуни, ернинг тортишиш кучи;
- ўхшашлик;
- инерциянинг даврийлиги ёки ритми, нисбийлик қонуни;
- мослашиш қонуни;

Этнопсихологик моделлаш менталитети онгсизлик образи билан боғлиқ бўлиб, бу - халқлар психологиясининг бошқа хусусиятларига ҳам мансубдир:

Халқ менталитетининг этнопсихологик ички интенсивлиги.

Халқларнинг психик ҳолатини созлаш – жисмоний аҳволини яхшилаш, руҳини қўллаб-қувватлаш, кайфиятини кўтариш унинг умумий функционал савиясини тавсифлайди.

Ички этнопсихологик интенсивликнинг ривожланиши ҳаракат тезлиги билан ҳаракат кучининг пропорционал нисбийлик қонуни, доимий ҳаракат ва ўзгарувчанлик қонуни ҳамда энергиянинг сақланиш қонуни, яратиш ва танлов қонуни билан боғлиқ.

Халқ менталитетининг этнопсихологик ташқи интенсивлиги. Ички этник жараёнларнинг тўғридан-тўғри ташқи миллий образларга ўтиши, ижтимоий образлар учун миллий ижтимоий алоқалар, жамоатчилик фикрини ташкил этиш билан характерланади. Ташқи этнопсихологик интенсивлик қарши ҳаракат қонунлари, ҳаракатга

тенг, танлаб умумлаштириш, ўзаро ҳаракат таъсирида ўрин алмашилиш қонунлари асосида шаклланган.

Халқлар этнопсихологик хусусиятларининг мукамал, барқарор фазилатлари, белгилари халқни алоҳида ажратиб туриш хусусияти ва характеристикасидан ташкил топган (барқарор менталитет психологик тизим, халқ руҳининг ижтимоий образлари, миллий қатъийлик, одоб-ахлоқ, эзгулик ва бошқалар)лиги билан белгиланади.

Халқнинг этнопсихологик хусусиятларини руёбга чиқаришда тадрижий қонунлар, тарихий, ижтимоий, иқтисодий тараққиёт, диний, маданий томонлар муҳим рол ўйнайди. Халқлар менталитетига баҳо беришда асосий мезонлар турли тарихий даврларда қуйидаги кўрсаткичларни тақозо этган:

1. Ижтимоий фаоллик тамойиллари.
2. Қўшма фаолият тамойиллари.
3. Мулоқот (алоқа) тамойиллари.
4. Ижтимоий фаолият тамойиллари.
5. Инсонларнинг ижтимоий хулқ - атвор тамойиллари.
6. Оммавий онглилик тамойиллари.
7. Ижтимоий психик тамойиллари.
8. Инсонларни биогенетик ривожланиш тамойиллари.

Менталитетнинг ижтимоий моделлиги ривожини ҳисобга олган ҳолда бу мезонлар таҳлил қилинган.

ЭТНИК ТАРБИЯ

Инсониятнинг маданияти ўта ранг барангдир. Ҳар бир миллатнинг ўзига хос маданияти мавжуд. Халқнинг хулқ - атвори, тарбия, ахлоқ қоидалари миллий маданият томонидан белгиланади. Инсон жамият, одамлар орасида яшар экан, жамият, миллат ва халқ томонидан белгиланган ва одоб тусига кириб қолган ўзига хос талаб қоидаларга бўйсунди.

Жамиятнинг ҳар бир бўлагида тарбия қоидалари ишлаб чиқилган. Фарб маданияти учун одатий кўринган тарбия шакли бошқа жамиятлар учун бемаъни туюлиши мумкин.

Тарбия инсонларнинг турли маданиятлар орқали ижтимоийлашуви оқибатида ўзгариб туради. Унинг шаклланиши оиладан бошланади. Оила айнан болалар тарбияси учун масъул қариндошлар гуруҳи ҳисобланади.

Боланинг одобли, ахлоқли ва меҳнатсевар бўлиб ўсиши учун оилавий шароит, оила бошлиқларининг намуна бўлишлари ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Уларнинг яхши одатлари, муомала маданияти, сўзи билан ишининг бирлиги фарзандлар учун ибрат намунасидир.

Аёлларнинг биринчи галдаги вазифаси бола тарбияси ва уй-рўзгор ишлари билан фаол шуғулланиш ҳисобланади. Дунёда фақат эркаклар болалар тарбиясига тўла жавобгар бўлган мамлакат йўқ.

Ненси Чодороунинг таъкидлашича, аёлларнинг фарзандни дунёга келтириши уларнинг тарбиявий яқинлигини таъминлайди, бу нарса унинг кейинчалик ҳам боласига ғамхўрлик қилишида давом этади. Оналик аёл учун асосий вазифадир. Аёлларнинг бу вазифаси барча маданиятларга хос бўлиб, уй иши аёллар учун асосий машғулот ҳисобланади (16).

Болаларни тарбиялаш ота - онанинг муқаддас бурчидир. Русларда фарзанд тарбияси билан шуғулланиш, ўз қарамоғида уни ўстириш маълум вақтдан сўнг чегараланади. Бизнинг миллатимизда эса ота - оналар ҳуқуқини бекор қилиниши ўта салбий ҳолат ҳисобланади.

Тарбия боланинг ахлоқи, хулқ - атворига кучли таъсир этади. Болаларга қанчалик даражада қаттиққўл бўлиш унинг ота - онасидан хайиқиши, номақбул ҳаракатлардан сақланишини таъминлайди. Уни қаерга бординг? Нима билан шуғулланаяпсан? - тарзда тергаб туриш ҳам лозим. Ибн Синонинг таъкидлашича, отанинг табиатан юмшоқ кўнгиллиги, ширин сўзли бўлиши боланинг табиатини бузиши мумкин. Унинг фикрича, ота болалар тарбиясида қаттиққўллик лозим бўлганда, жазо бериши ҳам яхши таъсир кўрсатади.

Ота бола тарбияси билан шуғулланиши лозим. Болага одоб илм ўргатиш дастлаб уларга айтиш ва кўрсатиш орқали амалга оширилади. Болалар бунга қулоқ солмаса, уриш, пўписа ишлатиш ҳам лозим. Лекин, айрим психологлар фикрича, болани тарбиялашда яхши гап билан тушунтириш керак.

Ижтимоийлашув жараёнида тенгдошлар билан муносабат ўрнатиш бола тарбиясида муҳим омил ҳисобланади. Боланинг ота - оналар билан муносабатига қараганда, унинг тенгдошлари орасидаги муносабатлари анчайин қулайдир. Ж.Пиаже таъкидлайдики, ҳокимиятга эга бўлган ота - оналар болаларга хулқ - атвор меъёрларини мажбуран сингдиришлари мумкин. Тенгдошлар гуруҳида эса, аксинча, бола хулқ - атвори қоидаларини ўзгартириш ва текшириб кўриш имконини берадиган ўзаро таъсир бошқачароқдир.

М. Миднинг (1863-1931) назариясида тенгдошлар муҳим омил саналади. Унингча, 9-10 ёшли болалар тарбиясиз «эрмак»лар (ўйинчоқлар) дан кўра, махсус уюштирилган ўйинларда қатнашишни афзал кўрадилар.

Улар бу ўйинларда катталарга тақлид қиладилар, мана шу даврдаги ижтимоий ҳаётда амал қилинадиган қадриятлар ва

ахлоқларни ўзлаштира бошлайдилар, установакаларни англашга ўрганадилар,- деган фикрларни айтиб ўтади.

Тарбиялаш дастлаб оилада амалга оширилар экан умум тарбиявий аҳамиятга эга бўлган халқ оғзаки ижодидан фойдаланиш яхши натижа бериши мумкин. Улар болаларни тарбиялайди, софдиллик, оддийлик, меҳнат килиш, яхшилик, ёмон сифатлар (гердаийиш, ичиқоралик, чақимчилик)дан қочишга ундайди.

Шу ўринда, халқ ўйинларининг миллий ўзликни англашдаги аҳамиятини таъкидлашни лозим топамиз. Болалар ўйинларида асосан, маҳаллий аҳолининг касб - ҳунар ва машғулоти ўз ифодасини топади. Шунинг учун болаларнинг ўйинчоқларида уй - рўзғор буюмлари, қишлоқ хўжалик асбоблари, идиш - товоқлар, арава, бел курак ва болға кабилар намоён бўлади. Қиш пайтларида яхмалак ва қор ўйинлари, ёзда от миниш ва «улоқ», баҳор ва куз пайтлари ошиқ, копток, варрак ва парпарак учирш, дарахтлар шохларига осилган арғимчоқ (ҳайинчалак, саринжоқ) учиш кабилар ўспиринларнинг севимли ўйинлари ҳисобланади. Ўғил болалар орасида латтадан тикилган тўп ўйини, даста ўйин (Фарғонада) ёки чиллак (Тошкент, Самарқанд ва Хоразмда) ўйинлари ниҳоятда қизиқарли ва завқли ўтган. Улар ҳарбий ўйинлар ва ўйинчоқлар билан вақт ўтказганлар. Масалан, болалар орасида қўшқамалак ёки чувалаккамон, махсус тош солиб отадиган палахмон ёки сопқон, пуфак найча каби қадимий қуроллардан машқлар ўтказиш одат бўлган. Ҳозиргача сақланиб келаётган ўйинлардан миллий кураш, от чопиш, улоқ ўйинлари ва бошқа анъанавий машқлар кенг тарқалган. Ушбу ўйинлар ёшларни ўзи ва ўз яқинларини ҳимоя қилиш, ватанпарварлик ҳисларини шакллантириш, жисмонан соғлом бўлиш, қадимий урф - одатларни ўзлаштириш, миллий ўз - ўзини англашга ўргатади.

Миллий ўйинлар ўз мазмунига кўра, шу миллатга мансуб бола психологиясига жуда яқин. Шу жиҳати билан ҳам улар кичкинтойларни ўзига тез жалб қилади. Ўйин болаларнинг ҳаракат фаоллигини оширади. Олимларнинг кузатишича, ёшлигидан миллий қўғирчоқлар ўйнаб улғайган болада ўзлигини англаш жараёни жадаллик билан ривожланар экан.

Ҳозирги кунда болаларнинг миллий ўйинларга эътибори ниҳоятда кучли. «Бекинмачоқ», «Қувлашмачоқ», «Чиллак», «Зағизғон», «Оқ теракми - кўк терак», «Айланма дарра», «Холам меҳмонга келди» миллий ўйинлар орқали болаларнинг мустақил ҳаракат фаоллиги ошади. «Ўрта қўлимни топ», «Қовун экиш», «Сартарош», «Чойхоначи» сингари ўйинлар эса болани фикрлашга, ҳеч бир нарсага бефарқ бўлмаслик, «мен» образини шакллантириш, катталар меҳнатига тақлид қилиб, уларни ўзлаштиришга ундайди.

Айни пайтда бу ўйинлар боладан кўп қувват сарфлашни талаб қилиб, (чопиш, югуриш, эгилиш, сакраш) унинг организмида модда алмашинувини равонлаштириб, ички органлар фаолиятини жадаллаштиради, асаб тизимини мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Миллий ҳаракатли ўйинларни уюштириш ва ўтказишда тарбиячининг роли каттадир. Тарбиячи ўйин давомида шунчаки кузатувчи бўлиб қолмай, балки боланинг ёши, ҳаракат имкониятларини ҳисобга олиш зарур. Умуман, миллий ҳаракатли ўйинлар кичкинтойлар жисмоний фаолиятини оширувчи, уларнинг ҳаракатланишга эҳтиёжини қондирувчи энг сеvimли, қизиқарли фаолиятдир. Ўйин - шундай фаолият турики, у бевосита бирор моддий ёки маънавий неъматлар яратишни назарда тутмайди, лекин унинг жараёнида жамиятдаги мураккаб ва хилма - хил фаолият нормалари, ҳаракатларнинг символик андозалари бола томонидан ўзлаштирилади.

Ўйин - болаликнинг йўлдоши. Болаларни тарбиялаш, уларни ҳар томонлама ривожлантиришда ўйин катта аҳамиятга эга. Юксак даражадаги жисмоний ҳамда маънавий ирода сифатлари болаларда ҳаракатли ўйинлар ўтказилган вақтда, айниқса, кўпроқ намоён бўлади. Бундай ўйинларнинг умумий натижаси ўйинда иштирок этаётган болаларнинг ўзаро келишиб ҳаракат қилишларига боғлиқ бўлади.

«Буюмни алмаштириш», «Кимнинг қатори тезроқ тўпланар экан?», «Маймунларни тутиш», «Бўри зовур ичида» каби ўйинларда умумий натижа ҳар бир боланинг ҳаракатига боғлиқ бўлади. Бу эса ҳар бир боланинг зиммасига ўз ҳаракатлари учун масъулият юклайди. Бундай ўйинлар орасида ўйин эстафеталари алоҳида ўрин тутади ва улар ниҳоятда диққат - эътиборни жалб қилади. Турли ҳаракатлар боланинг ҳиссиётига ижобий таъсир этади, иродасини мустаҳкамлайди, мардлик ва мустақилликни ривожлантиришга ёрдам беради, қолаверса, болада ўз - ўзини англаш жараёнини вужудга келтиради. Бу, ўз навбатида, болаларнинг кичик ёшда ахлоқий таълим - тарбиясига яхши таъсир этади.

Болалар турли ҳаракатли ўйинлар жараёнида ўз ҳаракатидан қувонибгина қолмай, балки ҳаётни севиш, меҳнат қилиш, ўз - ўзини англашга ўрганади. Халқнинг миллий ҳаракатли ўйинлари болада фақат тезкорлик, чаққонлик, куч, чидамликни тарбиялабгина қолмасдан, унинг ахлоқий ва руҳий тарбиясига ҳам кучли таъсир этади. Масалан, гуруҳ ва жамоа кўринишидаги ўртоқлик, меҳрибонлик, шахсий қарашларни ўзгаларнинг қарашларига мослаштира билиш каби хислатларини тарбиялайди ҳамда вақт сезгирлиги, ҳаракат мутаносиблиги, софдиллик, тўғрилиқ, атроф муҳитга бўлган муносабат ва уларни билиш каби қимматбаҳо

сифатларни шаклантира боради. Масалан, «Қоч болам қуш келди» ўйинида болаларни жамоа бўлиб ўйнашга ва ўйин давомида фақат ўзинигина эмас, дўстларини ҳам ҳимоя қилишга ўргатиш билан биргаликда, улардан зийраклик ва чаққонлик талаб этади. «Оқ теракми, кўк терак» ўйини эса сўзларни бир вақтда айтишни, чаққон ҳаракат қилиш билан бирга рақибни чалғитишга ҳамда зийрак бўлишга ўргатади.

Ўйинлар ҳаётдаги тўсиқларни енгиш, ўз - ўзини англаш ҳамда ҳар хил хислат ва қобилиятларни рўёбга чиқариш, билан боғлиқ бўлган жисмоний машқларнинг турли комплексини ўз ичига олади. Бундан ташқари, ҳаракатли ўйинларга одатда, болалар севиб ўйнайдиган, уларга қувонч бахш этадиган мусобақа элементлари ҳам киради. Маълумки, мактабгача тарбия ёшидаги болаларнинг ўйинлари тақлид қилиш руҳида бўлади. Бола кузатади, ундаги баъзи нарсаларни ўйинга киритади ва шу ўйин воситасида ўзини қуршаб турган оламни билиб олади, бинобарин, унда турмуш ҳодисаларига нисбатан муайян муносабат шаклланади.

Ўқувчи турмуш, меҳнат соҳаси, табиат ҳодисалари ва жониворлар ҳаётидаги ҳар хил нарсаларни тақлид қилиб ўйнар экан, бу ҳодиса ва ҳаракатларнинг маъносини англай боради, аста - секин ҳаётий тажриба орттиради, қийинчиликларни енгишга ўрганади, унда ҳаракат кўникмалари ҳосил бўлади ва тасаввур тобора бойиб боради.

Ўйиннинг энг муҳим хусусияти шундаки, унда табиийлик мавжуд бўлиб, бу нарса, айниқса, болалар ўйинида яққол сезилиб туради. Зеро, болалар улар орқали ўзидаги кўплаб табиий эҳтиёжларни қондиришга ҳаракат қилади. Шунинг учун бўлса керак, маълум тараққиёт босқичида болалар тинимсиз ўйнайдилар ва бунда ҳеч қачон улар ўз шеригига маънавий зиён етказмайди. Бу нарсалар ўйиннинг шундай қирраси билан боғлиқки, унда хаёл, ҳиссиёт жараёнлари тафаккурдан яққол устун келади. Ўйинлар болаларнинг жисмоний баркамол бўлиши учунгина эмас, балки уларни ақлий ва ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш учун муҳим аҳамиятга эга. Масалан, «Манманлик қилма, нетарсан, обрўйингдан кетарсан», «Эгилган бошни қилич кесмас».

Ўзбек оилалари тарбиясида шароит, яъни уларнинг қишлоқ ёки шаҳарда яшашлари ҳам болалар тарбиясига у ёки бу даражада таъсир кўрсатиш табиий. Одатда, қишлоқ оилалари фарзандлари ёшлигидан бошлаб кучи етадиган ишларга жалб этилади, яъни улар уй юмушларини бажариш, уй ҳайвонларини парваришлаш, уларга ем, сув, бериш, ҳосил, полиз экинлари, меваларни йиғиб - териб олишларида ота-оналарига яқиндан ёрдам беришади. Шаҳар оилаларидаги шароит эса тубдан фарқ қилади. Уларнинг айримлари ота - оналар иштирокисиз иш билан кам шуғулланадилар, натижада

қандай иш билан машғул бўлишни билмайди, бекорчилик кучаяди, спорт майдончаларидан бери келмайди, ё шаҳар бўйлаб санғиб юришади. Шаҳар болалари учун кўплаб қулайликлар мавжудлигига қарамай, ҳозирги кунда жиноятга қўл ураётган вояга етмаган болалар учраб турибди. Илгари иқтисодий етишмовчилик, қийинчиликлар мавжуд бўлган оилаларда болалар тарбияси анча қийин бўлганди. Ҳозирда эса бундай тоифадаги ёшлар моддий бақувват, саводхон оилалардан чиқмоқда. Тарбиясизликлар кўпроқ шаҳар болаларига тўғри келмоқда. Ҳам қишлоқда ҳам шаҳарда қизларнинг йигитларга нисбатан тарбияланиш даражаси яхши. Сабаби ота - оналар қизларнинг келажаги ҳақида нисбатан кўпроқ қайғурадилар, уларни аёллар меҳнатига кўпроқ жалб этадилар. Шарқ хотин - қизларининг меҳнатсеварлиги, ибоси, ҳаёси ва табиатан вазминлигига ҳозирги кунда бутун дунё кишилари қизиқмоқдалар.

Японлар тарбиясини бола ўз - ўзини англамасдан илгари бошлашади. Бу фикрни психоанализ Зигмунд Фрейд ҳам таъкидлаб, инсоннинг хулқ - атвори чақалоқликда шаклланган усулларга таянади, буни эса онг ости бошқаради, деган эди.

Ўзбекларда ростгўйлик, дастурхон атрофида ўтирганлар овқатни еб бўлгандагина ёши катта кишилардан кечирим ва рухсат сўраб, кейин жойидан туриши, катта кишилар гапираётганда сўзини сукут сақлаб боши эгик ҳолатда унинг гапларини эшитиш улардаги ўхшаш хислатларидир. Тадқиқотчилар «одоб - ҳимоя мурувватларидан биридир», - деб ҳисоблайдилар. Ундан одамнинг камчиликлари ҳаммага беаёв намоён қилинмаслиги умидида фойдаланадилар. Демак, кундалик хулқ - атвори тасодифий эмас. Одамлар бир - бирлари билан ўзаро таъсирга киришганда ўзлари ҳам билмаган ҳолда юз ифодаси, тана ҳолати ва ишораларига аҳамият берадилар ва уларни назорат қиладилар.

Баъзи одамларда юз ифодасини назорат қилиш ва муомаладаги одоб юқори даражада такомиллашган бўлади. Бундай профессионализм ўзи ёқтирмайдиган, хатто нафратланадиган одамлар билан ҳам ўзини эркин бемалол тута оладиган дипломат учун хосдир. Тарбияланган дипломат ҳалқлар ўртасидаги тарангликни юмшатиб, урушнинг олдини олиши мумкин.

Ҳар бир жараёнда бўлгани каби бу жараёнда ҳам муаммо келтириб чиқарувчи бир нечта омиллар кўрсатилади. Замон ўзгариши билан вазият ҳам ўзгаради. Айнан минтақамизда этник муаммоларни юзага келтирувчи омиллар қуйидагилар:

1. Ёт маданият унсурларининг кириб келиши. Тадқиқотчилар болалар «шунчалик тез ўсишмоқдаки» болаликнинг ўзига хос хусусиятлари йўқолиб бормоқда. Масалан, ҳатто, кичик ёшдаги болалар ҳам катта ёшлилар кўрадиган телевизион дастурларни кўриш

имкониятига эга бўлиб, «катталар дунёси» сирларини олдинги болаларга нисбатан анча эрта билиб олмоқдалар.

2. Директив ҳужжатларнинг кўпайиши билан уларнинг ижрочиси бўлмаслиги.

3. Сиёсат билан жамият аъзолари ўртасидаги номутаносиблик.

4. Жамият эҳтиёжи (хоҳ маънавий, хоҳ иқтисодий)нинг тўлақонли қондирилмаслиги.

Аёлларнинг ишлаб чиқаришга тортилиши уларнинг ўз болалари билан бўладиган мулоқот соатларининг камайишига сабаб бўлмоқда. Болалар тарбиясига биринчи навбатда, ота - онанинг ўзаро муносабатлари катта таъсир кўрсатади. Шу сабабли, оналар болалари тарбияси учун кўпроқ қалб қўри ила меҳнат қилишларини тақозо этади. Бундан ташқари, аёллар оилада эркакларга нисбатан кўпроқ вақтни уй ишларига сарфлайди. Социологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, ҳатто, дам олиш кунларида ҳам аёллар уй ишлари учун 9 соатдан 11 соатгача вақт ажратишади. Шудай савол туғилади: оилада эркаклар бола тарбиясида ва рўзғор ишлари учун ўзларига катта масъулиятни оляптиларми? Фактлар шуни кўрсатмоқда, бу борада охириги 3 - 4 ўн йилликда баъзи ўзгаришлар юз берган бўлса-да, улар жуда чеклангандир. Х. Хартман 1960, 1970 йилларда Қўшма Штатларда ўтказган тадқиқотлари натижаларини умумлаштиради. У шуни аниқладикки, фақат уй хўжалигида банд бўлган аёллар бола тарбиясига ҳафтада 60 соат сарфлар экан. Эркакларнинг эса бунга ўртача 11 соат вақти кетади, ёш болали оилаларда аёллар бола тарбиясига ҳафтада 5 соат сарфласалар, рўзғорнинг бошқа ишларига кетадиган вақтни тегишли тарзда қисқартирадилар.

Болани тарбиялашда тўғри йўлни танлаш лозим. Айнан, ер куррасининг турли қитъаларида ўзига хос бўйсунувчи динлар мавжуд. Жумладан, Иудаизм, Христианлик, Ислом динларини кўрсатиш мумкин. Динларда маълум ахлоқ қоидалари белгиланади. Диний тарбиялашда ахлоқсизлик, тарбиясизлик қораланиши, хушхулқ бўлиш «у дунёда» «мукофотланиши»ни тушунтирсалар ижобий ҳолатлар юз беришини кўриш мумкин. Халқ яратган дурдоналар, эртак, афсона, мақол, хикоя, ривоят, қўшиқларда миллий тарбия кўринишини айтиб ўтдик.

Ўзбек оилаларида ёшларни оилавий ҳаётга, рўзғор юритишга жуда ёшлик чоғидан тайёрланиши кўпчиликка аён. Бу болаларда жуда эрта, боғча ёшиданоқ оила, рўзғор ишига кўмаклашиш ҳиссини уйғотади.

Ҳозирги пайтда ҳашар кишиларнинг ҳамдўстлик ва ўртоқлик фазилатларини намоён қилишнинг ёрқин рамзи бўлиб қолди. Ҳашар катта тарбия мактаби ҳамдир. Бунда ҳар кимнинг ҳиссаси, ҳиммати ҳамманинг кўз ўнгида туради.

«Ҳашарда иштирок этишнинг ўз гашти бор», - дейди меҳнаткаш халқимиз. Бундай анъанавий маросимларга болаларни ҳам сафарбар этиш катта тарбиявий аҳамият касб этади. Демак, ҳашарни инсоннинг миллий тарбиясига таъсир этувчи механизм (ҳаракатга келтирувчи тузилма) дейиш мумкин. У кишилар орасида меҳр - оқибат, ўзаро алоқа, виждонийлик, меҳнатсеварлик каби туйғулар уйғотади. Энг муҳими, уларнинг ишсиз бўлмасликларининг олдини олади. Ўзининг меҳнатида қониқиш ва қизиқиш ҳиссини уйғотади.

ЭТНИК ЭКСПЕКТАЦИЯ

Ҳозирги пайтда этносоциология ва этнопсихологияга оид адабиётларда муаллифларнинг кўпчилиги «этник норма (меъёр) ларнинг объектив ҳукмронлиги» масаласини алоҳида таъкидламоқдалар, яъни бошқача қилиб айтганда, индивид ва уюшмаларнинг «конвенция» ёки «авторитет» типи, субъектив иродаси, истак ва диди қандай бўлишидан қатъий назар нормалар «этник инсоннинг» ижтимоий хулқ-атворини белгилайди, деб кўрсатмоқдалар.

Этник экспектация (этник гуруҳ аъзоларидан кутиладиган хулқ-атвор)ни ўрганиш ижтимоий ролларнинг психологик ўзига хослигини очиб беришни талаб этади. Ижтимоий рол тушунчасини биринчи бўлиб Р. Линтон ва Ж. Мид (бир-биридан мустақил равишда) таклиф этдилар. Линтон ижтимоий ролни ижтимоий структуранинг бирламчи элементи сифатида талқин этди. Уни инсон зиммасига юкланган нормалар тизими сифатида кўрсатишга уринди.

Мид субъектнинг социал муҳит билан ўзаро таъсирининг муҳим хусусиятларини тадқиқ этар экан, «социаллик» тушунчасини алоҳида категория сифатида ажратди: социаллик инсоннинг турли ижтимоий таъсирларда қатнашиш мумкинлиги фактини ифодалайди. Социал ўзаро таъсирда онгга алоҳида аҳамият берилди. Миднинг фикрича, онг, энг аввало, инструментал табиатга эгадир, яъни у инсонни ижтимоий муҳитга мослашишида муҳим восита бўлиб ҳизмат қилади. Ижтимоий рол инсон социум (жамият)да бажарадиган ва бажаришга қодир бўлган кўплаб функциялар билан шартлангандир. Ижтимоий рол тушунчасига турлича ёндашишига қарамасдан Линтон ва Мид ижтимоий ролга алоҳида белги сифатида қарадилар: ижтимоий ролда индивид ва социум (жамият) бир-бирига мувофиқлашадилар. Бунда индивидуал хулқ-атвор ижтимоий хулқ-атворга айланади. Шундай қилиб, инсоннинг индивидуал хулқ-атвори ижтимоий меъёрлар билан қиёсланади.

Социал рол тушунчаси социологияда ҳам муҳим ўрин тутди. Бунинг устига социал рол тушунчасини талқин этишда уларнинг ўзига хослигига алоҳида урғу берилди.

Социал рол - бу:

- У ёки бу индивиднинг социал муносабатлар системасида эгаллаган муайян мавқеининг қайд этилиши;
- Социумда муайян мавқени эгалловчи индивиддан кутиладиган хулқ-атворнинг норматив намунаси;
- Шахс социал фаолиятининг кўриниши ва хулқ-атвор усули; у социал баҳолаш (маъқуллаш, қоралаш ва ҳоказолар)да ўз аксини топади.
- Шахснинг социал статусига мувофиқ бўлган хулқ-атвори; инсондан муайян катта ҳаракат кутиладиган вақтда муайян социал функцияларини бажаришнинг умумлашган усули;
- Муайян вазиятларда хулқ-атворнинг барқарор стереотипи (андозаси, қолипи), социумнинг касбий, этник ёки бошқа бир структурасининг ҳосиласи (натижаси) бўлган объектив ва субъектив кутиш (экспектация) мажмуаси;
- Кишиларнинг шахслараро муносабатлари системасидаги позицияси ёки шахснинг социал функциялари;
- Бошқа индивидлар билан ўзаро таъсирда муайян ўрин эгаллайдиган индивиднинг хулқ-атворига нисбатан жамиятдаги мавжуд кутишлар (экспектация) системаси;
- Муайян мавқени эгаллаб турган индивиднинг ўзига нисбатан специфик кутишлар системаси, яъни индивиднинг бошқа индивидлар билан ўзаро таъсирида ўз хулқ-атвори моделини қандай тасаввур этиши;
- Муайян мавқени эгаллаган индивиднинг очиқ кўзга ташланиб турадиган хулқ-атвори;
- Мазкур вазиятда инсондан кутиладиган, талаб қилинадиган хулқ-атворнинг олдиндан белгиланган андозаси тўғрисидаги тасаввур;
- Муайян социал позицияни эгаллаган кишилар учун характерли бўлган, олдиндан белгиланган хатти-ҳаракатлар;
- Мазкур социал мавқени эгаллаб турувчи индивид ўзини қандай тутиши кераклигини белгиловчи нормалар йиғиндиси (мажмуаси).

Юқоридагилардан кўришиб турибдики, социал рол кутиш, фаолият тури, хулқ-атвор, тасаввур, стереотип (андоза), социал функция ва хатто нормалар йиғиндиси сифатида талқин этиляпти. Биз ижтимоий ролни муайян этник гуруҳ вакили бўлган инсоннинг ижтимоий хулқ-атвор даражасида амалга оширадиган ижтимоий функцияси сифатида кўриб чиқамиз. Психолог Т.Шибутаннинг

фикрича ижтимоий роллар муайян вазиятларда инсоният томонидан узоқ вақт мобайнида ишлаб чиқилган хулқ-атворнинг оптимал усулларини мустаҳкамлайди. Кундалик ҳаётнинг бир маромда кечиши инсон томонидан бажариладиган у ёки бу ижтимоий ролларнинг изчиллиги билан шартлангандир. Ижтимоий роллар эса ҳуқуқ ва бурч (мажбурият) билан боғлиқдир. Мажбурият - бу инсоннинг ўз ижтимоий ролидан келиб чиқиб, унга ёқиши ёки ёқмаслигидан қатъий назар, бажариши зарур бўлган ишдир. Масалан, йўловчи транспортда йўл ҳақини тўлашга мажбурдир. Инсон ўз ижтимоий ролига мос равишда ижтимоий мажбуриятларини бажарар экан, бошқа кишиларга ўз талабларини қўйишга ҳақлидир. Мажбуриятларга ҳамиша ҳуқуқ ҳамроҳлик қилади: шу боисдан ҳам йўловчи ўзига керакли бекатга етиб олишни кутади.

Ҳуқуқ ва мажбуриятлар уйғунлиги (мутаносиблиги) ижтимоий ролларни рисоладагидек бажаришни тақазо этади; улар ўртасидаги мутаносибликни бузилиши эса мажбуриятнинг ёки фақат ҳуқуқнинг устунлик қилишига олиб келади, бу эса ҳалигача ижтимоий ролнинг тўла ўзлаштирмаганлигидан ёки кишилар ўртасида ҳуқуқ ва мажбуриятлар масаласида ўзаро келишув мавжуд эмаслигидан гувоҳлик беради. Ҳар қандай ҳолатда ҳам ижтимоий рол икки жиҳатдан: ролни кутиш ва ролни ижро этиш жиҳатидан ўрганилади. Ролни кутиш билан ролни ижро этиш ўртасидаги муайян мутаносиблик оптимал ижтимоий ўзаро таъсир учун кафолат бўлиб ҳизмат қилади.

Кишиларнинг ижтимоий ўзаро таъсири жуда кўплаб омиллар билан шартланган бўлиб, улар орасида этник экспектация алоҳида аҳамият касб этади. Муайян ролда чиқаётган ҳар бир киши ўзаро таъсирнинг бошқа иштирокчиларига нисбатан муайян ҳуқуқларга эга бўлади. Унинг ҳуқуқлари бошқа қатнашчиларга қаратилган кутишни вужудга келтиради ва бу эса уларни ўзи учун нимадир қилишга ундайди. Зеро, роллар бир-бири билан ўзаро боғлиқ экан, экспектация ҳам зарурий равишда бир-бирини тўлдиради. Ўзаро таъсир иштирокчиларидан бирининг ҳуқуқи нимани ташкил этса, ўша бошқалар учун мажбурият сифатида намоён бўлади.

Этник психологияда бундай ёндашув кенг қўлланилмоқда. Ахир субъектнинг муайян этнос билан айнан ўхшашлиги ва ўзини этноснинг вакили сифатида англаши, энг аввало, мазкур этник гуруҳ вакилининг ролини қабул қилишидан бошланади-ку! Масалан, Костромада яшайдиган рус ўзининг рус ролида эканлигини хатто ҳаёлига ҳам келтирмайди, бироқ бошқа жойда, айтайлик Германияда ўзини рус ролини ўйнаши (ижро этиши) зарурлиги, миллий қадр-қиммат ҳисси ва ўз ҳалқининг обрўйини сақлаши ҳақида дарҳол

ўйлай бошлайди. Бу ерда у яна шуни ҳам англайдики, бошқа мамлакат, хусусан, Германия аҳолиси ўртасида рус ролини, унинг хулқ-атвор хусусиятларини ўзгача (бошқача) тушуниш мавжуддир. Ижобий маънодаги бундай экспектация билан у оптимал муносабатлар ўрнатиш учун ўз хатти-ҳаракат ва хулқ-атворини мувофиқлаштириши зарур. Инсон бошқаларнинг ролини тушуниш билан ўзини ҳам ана шу ролда тасаввур қилиши мумкин. Шундай қилиб, рол ижро этиш хулқ-атворни гуруҳ нормаларига мос равишда ташкил этишни талаб қилади. Ижтимоий ролларнинг турлари шахс мансуб бўлган ижтимоий гуруҳлар, фаолият ва муносабат типларининг хилма-хиллиги билан белгиланади. Ижтимоий муносабатларга боғлиқ равишда ижтимоий ва шахслараро роллар бир-биридан фарқланади. Ижтимоий роллар ижтимоий статус билан, касб билан ёки фаолият тури (ўқитувчи, ўқувчи, талаба, сотувчи) билан боғлиқдир. Интеракционистик концепцияларда бундай роллар конвенцион (конвенция - келишув) роллар дейилади. Бу - бир хил андозадаги шахссиз роллар бўлиб, бу ролларни ким бажаришидан қатъий назар ҳуқуқ ва мажбуриятлардан иборатдир.

Ижтимоий демографик (этник, касбий ва ҳоказо) ролларни (эр, хотин, қиз, ўғил, неваралар...) алоҳида ажратиб кўрсатадилар. Эркак ва аёл - бу ҳам ижтимоий рол бўлиб, ижтимоий нормалар, урф-одатлар, экспектациялар билан мустаҳкамланган хулқ-атворнинг ўзига хос усулларини тақозо этади.

Шахслараро роллар шахслараро муносабатлар билан боғлиқдир, улар инсоннинг статуси (лидер, ошиқ, машуқа ва ҳ. о.) дир. Кўплаб шахслараро роллар шаснинг индивидуал хусусиятлари билан ҳам белгиланади. Шахс индивидуал типик хусусиятларининг кўп хиллиги ижтимоий-типик ролларни ажратиш имконини беради. Кино ва театрда актёрларни ижро этадиган ролларига қараб, уларнинг ташқи кўринишини сахна характерига, туғма истеъдодига ва қандайдир ижтимоий-типик образга қай даражада мос келишига қараб ихтисослаштириш мавжуд. Бундай актёрлар одатда ўзига хос амплуада сахнага чиқадиладар. (амплуа - актёр ролларининг типи бўлиб, актёрнинг табиий характерига ва индивидуал хусусиятларига мутаносиб бўлади. Трагедик, комик қаҳрамон ва ҳ.о. амплуасини бир-биридан фарқлайдилар.) (Масалан, Ҳамид Фулом «Тошболта ошиқ» комедиясидаги Тошболта образини яратаётганда ҳамини кўз олдида Ўзбекистон Халқ артисти Сойиб Ҳўжаев турганлигини; Эркин Воҳидов «Олтин девор» комедиясидаги бош қаҳрамонни яратаётганда машҳур актёр Фани Аъзамовни кўз олдида келтирганлигини айтган эди. Машҳур актёр Севил Краморовнинг ташқи кўриниши, хатто кўзининг табиий ғилайлиги, комик амплуадада сахнада кўриниши унинг катта муваффақиятга эришувида муҳим аҳамият касб этган).

Ҳаётда, шахслараро муносабатларда ҳар бир шахс қандайдир етакчи ижтимоий ролда ўзига хос ижтимоий амплуада энг типик индивидуал образ сифатида намоён бўлади ва бу унинг атрофидаги кишилар учун одатий ҳол бўлиб қолади. Одатий қиёфа, хулқ-атвори ўзгартириш инсон ўзи учун ҳам, унинг атрофидагилар учун ҳам ниҳоятда уқубатли туюлади. Гуруҳ қанча вақт яшаса, атрофдагилар учун ҳар бир гуруҳ қатнашчисининг етакчи ижтимоий роли шунчалик одатий бўлади, хулқ-атвор стереотипини ўзгартириш ҳам шунчалик қийинлашиб боради.

Намоён бўлиш даражасига қараб ижтимоий ролларни фаол ва латент ижтимоий ролларга ажратадилар. Актив (фаол) роллар аниқ ижтимоий вазият билан шартланган бўлиб, айти шу вақтда ижро этилади (М.: Дарсдаги ўқитувчи); латент роллар долзарб вазиятларда намоён бўлмайди. Одатда ҳар бир инсон хилма-хил ижтимоий гуруҳларга мансуб экан, у жуда кўп миқдордаги латент ижтимоий ролларга эга бўлади. Ролларни ўзлаштириш усулига қараб олдиндан белгиланган роллар (ёш, жинс, миллат томонидан белгиланади)га ва ўзлаштирилган ролларга ажратадилар. Бундай ролларни инсон ижтимоийлашув (социаллашув) ва миллий ўзликни англаш жараёнида эгаллайди. Бундан ташқари, ижтимоий роллар, ролларни қабул қилиш усуллари, эмоционаллик, формаллашиш даражаси ва мотивацияга қараб ҳам тавсифланади. Ролларни қабул қилиш усули мазкур ролнинг инсон учун қанчалик муқаррарлигига боғлиқдир. Масалан; ёшлик, кексалик, эркаклик, аёллик роллари инсоннинг ёши ва жинси томонидан автоматик равишда белгиланади ва бу ролни бажариш ҳеч бир қийинчилик туғдирмайди. Бу ерда фақат инсоннинг ўз ролига мувофиқ келиши муаммоси пайдо бўлиши мумкин. Бошқа роллар эса инсон ҳаёти жараёнида аниқ мақсадга қаратилган саъй-ҳаракат билан эгалланади. Масалан: талаба, ўқитувчи, мутахассис, профессор ва ҳ.о. Бу касб инсоннинг ҳар қандай муваффақияти билан боғлиқ бўлган барча роллардир.

Ижтимоий роллар эмоционаллик даражасига қараб ҳам бири-биридан фарқланади. Ҳар бир рол ўз соҳибининг эмоционал намоён бўлиш имкониятларини мужассамлаштиради. Яқин кишисини йўқотиш билан боғлиқ бўлган мусибатли кечинмалар мутлақо табиий ва асослидир. Бироқ шундай роллар ҳам мавжудки, у инсондан эмоция (эҳтирос)га берилмасликни ва ўз-ўзини назорат қилишни талаб этади. Масалан, жиноят қидирувчи ёки хирург. Атрофдагиларнинг экспектацияси, ижтимоий нормалар, одатлар ва хатто модалар муайян вазиятларда инсон эҳтиросининг у ёки бундай даражасини белгилаши мумкин. Хатто тарихий даврлар ҳам кишиларни уларнинг ижтимоий роллари билан шартланган эмоционал ҳолатларни олдиндан белгилаши мумкин.

Расмийлашув ижтимоий ролларнинг тавсифи сифатида мазкур рол соҳибининг ўзига хос шахслараро муносабатлари томонидан белгиланади. Бир хил роллар хулқ-атвор нормаларини қатъий белгилаш билан кишилар ўртасида шунчаки расмий муносабатлар ўрнатишни талаб этса, бошқалари аксинча, фақат норасмий, яна бир хил роллар эса ҳам расмий, ҳам норасмий муносабатлар ўрнатишни талаб этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, кўпинча расмий муносабатларга норасмий муносабатлар ҳамроҳ бўлади, чунки инсон бошқа ролни қабул қилар ва баҳолар экан, унга нисбатан симпатияси ёки антипатиясини изҳор этади. Бу муайян вақт давомида кишилар бир-бирига ўзаро таъсир кўрсатган пайтда рўй беради ва бундай муносабатлар нисбатан барқарорлашади.

Масалан, биргаликда ишлайдиган ва расмий муносабатларда бўладиган ҳамкасблар тез орада бир-бирига нисбатан қандайдир яқинликни хис эта бошлайдилар. Бу ерда ўзаро таъсир иштирокчиларининг бир-бирига бўлган хиссий кечинмалари йўл-йўлакай намоён бўлади.

Ниҳоят, ролларни қабул қилиш мотивацияси инсон эҳтиёжлари ва мотивларига боғлиқдир. Парсонс назариясига кўра, ролни ижро этувчининг меъёрлар тизими билан «сафдош» бўлиши ролни қабул қилувчи киши алоҳида мотивацион структурага эга бўлсагина рўй беради: мотивацион структура ўзининг барча параметрларига кўра норматив система билан узвий боғлиқ бўлиши лозим. Мотивацион структура шахснинг энг муҳим компоненти сифатида намоён бўлар экан, шахснинг норматив система билан бундай «сафдош»лиги қадриятларнинг норматив системасига мажбурий равишда мувофиқлаштиришни талаб этади. Ташқи ижтимоий назорат таъсирида шахс мотивацион структурасини қайта қурилиши унинг шундай типини шакллантирадики, фақат угина мазкур норматив системага мансуб бўлиши мумкин. Парсонс назариясига кўра инсон ўз ҳаётининг дастлабки кунлариданоқ ижтимоий системага тортилади, ана шу ерда унинг хулқ-атворида нисбатан муайян экспектация ва санкция мавжуд бўлади.

Ижтимоий ролларни қабул қилиш ва ижро этишнинг этник хусусиятлари намоён бўлишига мисол сифатида япон ишчи ва ҳизматчиларининг корхонадаги хулқ-атворини кўрсатиш мумкин. Улар хулқ-атворининг типик хусусияти ижобий маънодаги гуруҳбозлик. Шахсий манфаатлардан гуруҳ манфаатларини устун қўйишдир. Япон ижтимоий иерархияси (худди пирамида сингари) кўплаб гуруҳлардан ташкил топади. Ҳамма ерда катталар ва кичиклар бор, хатто жуда кичик участкада ҳам етакчилар ва эргашувчилар фаолият кўрсатадилар. Одатда ёшига кўра катта бўлган

кишилар тажрибалироқ, кичик ёшдагилар тажрибасиз бўладилар. Шу боисдан ҳам етакчиларнинг обрўси юқори бўлади, унга бўйсундилар ва уни ҳурмат қиладилар. Иерархиянинг барча даражалари ҳам шундай. Натижада хулқ-атворнинг яхлит статусли - ролли структураси вужудга келади.

Биргаликдаги фаолият жараёнида гуруҳ вакилларида мустақилликни хис этиш, хулқ-атвор эркинлиги вужудга келади. Бундай шароитда гуруҳдаги муҳит унинг аъзоларига қандайдир яқин ва тушунарли бўлиб қолади. Шу туфайли ҳам фирманинг умумий вазифаларидан келиб чиқадиган гуруҳ вазифалари гуруҳ аъзолари учун «ўзиники» бўлиб қолади. Японлар гуруҳга интиладилар, аллақачон қарор топган гуруҳий муносабатларни қўллаб-қувватлашга ҳаракат қиладилар. Агар улар гуруҳга бирор-бир кулфат таҳдид солаётганини сезиб қолсалар, бундан астойдил ташвишланидилар. Япон корхоналарининг ишчилари: «Сенинг гуруҳингнинг муваффақияти - сенинг муваффақиятинг!» шиори остида меҳнат қиладилар. Бундай гуруҳларнинг ҳаёт фаолияти асосида ётган этнопсихологик таянчлардан фойдаланиш катта фойда олишга имкон беради, япон тадбиркорлари эса ортиқча сарф-ҳаражатлар қилмай ўз ходимлари меҳнатини бир неча баробар жадаллаштира оладилар.

Биргаликдаги фаолиятнинг функционал дифференциаллашуви ва унга мувофиқ келадиган кооперацион структура қисман олдиндан белгиланган мансаб иерархияси томонидан таъминланади. Функционал-ролли иерархия ҳар қандай ташкилий уюшма: меҳнат, ижтимоий этник уюшма учун характерлидир. Бинобарин, норматив бошқаришнинг ўзига хослиги биргаликдаги фаолият характериға ҳам, ташкилий система туриға ҳам боғлиқдир. Уюшган гуруҳлардаги лавозим иерархияси, энг аввало, «раҳбарлик - итоаткорлик» муносабатларини белгилайди. Гуруҳнинг ҳар бир аъзоси учун конкрет мажбуриятлар юклайди. Гуруҳдаги функционал-ролли алоқалар ўзаро таъсирнинг мувофиқлаштирувчи муносабатларини ҳам белгилайди.

Этник ўзаро таъсирнинг реал жараёнларини вужудга келтирадиган объектив ва субъектив омилларнинг кўп хиллиги шуни олдиндан белгилайдики, гуруҳларнинг функционал-ролли структураси ижтимоий бир хилликка, анча қудратли бўлган ижтимоий система (элат, халқ, миллат)нинг объектив талабларига мослашишга «интилади». Бу этник гуруҳ аъзолари томонидан турли даражада анланган танқидий баҳонинг мавжуд бўлишини талаб этади. Гарчи гуруҳнинг функционал-ролли структураси анчайин ҳаракатчан экан, унинг тўла намоён бўлиши шахслараро ва этнослараро муносабатлардаги кескинлик ва конфликтогенлик даражасини акс эттиради. Шундай қилиб, агар роллар аниқ белгиланган бўлиб, барча

иштирокчилар бунга етарли даражада рози бўлсалар, кооперация ҳеч бир тўсиқсиз амал қилиши мумкин.

Индивидларнинг ижтимоий ўзаро таъсирини таҳлил этишда норма фаолиятининг психологик механизмини бошқарувчи эталон (андоза) сифатида ташкилий-структуравий «параметр» сифатида, фаолият жараёнининг бошқарувчи образи сифатида намоён бўлади. Бундай бошқариш механизмларига: реал хулқ-атвор ва намунани таққослаш; нормадан оғиш ҳолатларини баҳолаш, хулқ-атворнинг муқобил вариантларини танлаш, намунанинг ўзини ташлаш, фаолият натижаларини олдиндан берилган намуналар билан таққослаш кабиларни киритиш мумкин.

Инсон хулқ-атворида онг орқали таъсир кўрсатиш - индивид социаллашувининг ва унинг нормалар тўғрисидаги билимларга эга бўлишининг муҳим омилларидан бири. Бироқ шахс ички оламини ўзгартиришнинг бу йўли хулқ-атворнинг шарт-шароитлари, шакл ва усуллари ташкил этилсагина самарали бўлиши мумкин: уларда зарур ижтимоий нормалар, қисман этник нормалар мужассамлашган, объективлашгандир. Стихияли равишда қарор топадиган хулқ-атворнинг этник нормалари ана шундайдир. Этник нормаларни ҳисобга олган ҳолда инсон фаолияти ва хулқ-атворининг конкрет шарт-шароитлари махсус ташкил қилиниши мумкин (анча кенгроқ контекстда эса этник гуруҳ ва уюшманинг фаолияти ва хулқ-атворининг конкрет шарт-шароитлари ташкил қилиниши мумкин.)

Ахир, шахс ва унинг субъектив оламини шаклланиши конкрет, хусусий шароитларда, атрофдагиларнинг бевосита иштирокида ва асосан реал гуруҳ аъзолари билан бевосита мулоқот ва ўзаро таъсир жараёнида юз беради-ку! Этник гуруҳнинг ҳар бир аъзоси кўплаб мажбуриятларни бажаради. Улардан бири қоидалар (масалан, ижтимоий статус) билан нормалаштирилган; бошқаси референт лидер томонидан бошқарилади; учинчиси этник гуруҳ аъзосининг муайян ижтимоий-психологик мавқеи билан шартлангандир. Мажбуриятларнинг бажарилиши назорат қилинади, агар улар бажарилмаса, тегишли санкциялар қўлланилади. Шунингдек гуруҳ аъзоси томонидан рол қоидаларининг бажарилиши бошқа ижтимоий этник гуруҳ аъзоларининг бундай қоидаларга қай даражада амал қилишига ҳам боғлиқдир.

Норматив ролли экспектация ғоят мураккаб жараён бўлиб, у аввало кишилар билан идентификацияни (бошқаларга ўхшатишни) ўз ичига олади. Инсон ўзини бошқа одам ўрнида тассавур қилиши орқалигина унинг ички ҳолатини тушуниши мумкин. Ўзининг ютуқ ва омадсизликларини эслаб, ҳудди шунга ўхшаш ҳолатдаги кишиларга ҳамдард бўлиши мумкин. Бегоналарнинг кечинмаларини баҳолаш ҳали ташқарига чиқмаган ўз хулқ-атворини баҳолашдир.

Шу боисдан ҳам инсоннинг ўзаро келишилган фаолиятда самарали иштирок этиш қобилияти унинг турли одамлар хулқ-атворини олдиндан кўриш қобилиятига боғлиқ. Масалан; гипноз таъсири остидаги кишилар устида тадқиқот ўтказилганда, уларга бошқа кимдир бўлиш вазифаси юкланди, улар одатдагидек, ўзларининг танишлари ёки улар учун референт бўлган асар қаҳрамонларининг хулқ-атвор ролини қабул қилдилар. Бироқ инсоннинг бошқалар хулқ-атвори моҳиятини билиш қобилияти унинг маданияти ва шахсий тажрибаси билан чеклангандир. Масалан; классик мусиқага нисбатан диди ривожланмаган кишилар агар кимдир классик мусиқа билан қизиқаётган эканлар, бу - снобизм (ўзини олий даражада маданиятли қилиб кўрсатувчи) деб ҳисоблайдилар.

Катта ва авторитетли этник жамоа вакиллари бошқа оз сонли этник гуруҳ вакиллари билан мулоқотда ўзларини уларнинг этник экспектациясига одобсизларча муносабатларини яширмайдилар. Чунки мулоқот самарадорлиги қатнашчиларидан ҳар-бирининг ролини қабул қилиш қобилиятини талаб этади. Ўзаро таъсир иштирокчиларининг келишувга эришиши қатнашчиларнинг ролларни қабул қилиш қобилиятигагина эмас, балки кўп жиҳатдан уларни бундан манфаатдорлигига боғлиқдир. Агар манфаатлар қарама-қарши бўлса, ўзаро таъсир манипулятив характер касб этади. Кўпинча турли этнос вакиллари ўртасида бир-бирини тушунишга конвенциал нормалар воситачилик қилади. Конвенциал нормалар, масалан, сўзнинг қандай тасаввур этилиши лозимлигини эмас, балки қандай ҳолатларда у ёки бу иборани қўллаш лозимлигини ҳам аниқлайди, шу боисдан ҳам кўпчилик кишилар лингвистик нормани назар-писанд қилмаслик бошқа одатларнинг бузилиши сингари қаттиқ қораланади. Маълумки, минтақавий ва этник диалектлар мавжуд бўлиб, улар инсоннинг қайси этник жамоага мансуб эканлигини осонгина аниқлашга имкон беради.

Мулоқот жараёнида сўз билан бир қаторда имо-ишора (жест) лардан ҳам кенг фойдаланилади. Улар расмий тилнинг таркибий қисми ҳисобланмайди. Лекин шунга қарамай қарор топган маънонинг рамзи ҳисобланади. Кулгу одатда хурсандчиликни ифодалайди, бироқ у атайин жарангласа, зерикишдан, диққинафасликдан далолат беради. Антропологларнинг таъкидлашича, Африка халқларининг бир қисми кулгуни ҳайратланиш, таажжубланиш ва хатто ақлдан озиш белгиси деб ҳисоблайдилар.

Конвенциал аҳамиятга эга бўлган энг муҳим воситалардан бири мимикадир. Одам бирор нарсани тушунмаса, кўзини қисиши, катта очиши ёки қошларини кўтариши мумкин. Бироқ бунга ўхшаш воситалар турли маданиятларда вояга етган кишилар тўқнашган вақтда ижтимоий назорат объекти бўлиб қолади. Кўз қисиш Европа

маданиятида кенг тарқалмаган. Маданиятларни қиёслаш у ёки бу хулқ-атворнинг қандай одатга асосланганлигини кўрсатади.

Масалан, тупуриш европаликларда ҳазар қилиш, жирканишни ифода этса, масак қабиласи вакилларида муҳаббат ва хайрихоҳликни ифодалайди: америкалик индейсларда эса беморнинг юзига табибнинг тупуришини унинг эзгулик тилаши деб қаралади (Ўзбекларда машхур қизиқчиларнинг ўз шогирдлари оғзига тупуриши эзгулик ва омад рамзи ҳисобланади).

Этник урф-одатлар ва меъёрларга амал қилишнинг психологик механизмларини ўрганиш икки йўналишда амалга оширилади: 1) индивидуал хулқ-атвори ижтимоий норматив бошқариш механизмларини таҳлил қилиш; 2) индивидуал хулқнинг этник гуруҳ аъзоларининг биргаликдаги фаолиятига трансформациялашуви механизмларини тадқиқ этиш. Ижтимоий психологлар томонидан психологик механизмлар муаммоси етарли даражада ишлаб чиқилган. Асосий эътибор жамият ва гуруҳда ишлаб чиқилган нормалар, намуналар, стереотиплар ва ҳ.о. воситасида индивид хулқ-атворини бошқаришга қаратилади.

Ижтимоий нормаларнинг табиати тўғрисидаги кўплаб қоидалар икки қутбдан бирига: ё конвенциал ёки авторитар изоҳлашга ижтимоий меъёрлар қоидалардан, шартнома, келишув, битм натижаларидан иборат қилиб қўйилади. Авторитар изоҳлашда эса улар авторитетлар томонидан мажбуран ёпиштирилган деб ҳисобланади; бу ерда гап нормаларнинг «гуруҳдан юқори турувчи» мазмуни тўғрисида, унинг «инсондан устун турувчи» мазмуни тўғрисида, унинг ташқаридан олиб келинганлиги устида, уларнинг априорлиги (тажрибага қадар мавжуд бўлганлиги), барқарорлиги ҳақида боради. Агар бир гуруҳда авторитетнинг турли шакллари (гуруҳ лидеридан тортиб Оллоҳгача)га таянадиган нормалар ишлаб чиқилса ва амал қилса, бошқаларида эса конвенциал нормалар (нормалар-келишувлар, нормалар-битимлар, нормалар-қоидалар)га амал қилса, бунинг манбаларини объектив шарт-шароитлардан излаш жоиздир.

Нормалар мазмуни фақат ўзаро таъсир характери билан белгиланмайди, балки ижтимоий этник омиллар билан ҳам белгиланади. Масалан, гуруҳ нормаларидан зарур маълумотлар олиш, шахсий мақсадларга эришиш учун фойдаланиш мумкин. Шахснинг биргаликдаги гуруҳ фаолиятига қўшилиши энг аввало гуруҳ нормалари асосида инсон психик сфераси ўзгаришининг зарур шarti ҳисобланади, унинг аҳамияти ана шу жараёнда намоён бўлади.

Нормативлик муаммосига ижтимоий ўзаро таъсир турларини бошқариш омили сифатида ёндашиш олимларнинг фалсафий

позицияси билан бевосита боғлиқдир. Фарбда америкалик социолог Т.Парсонснинг концепцияси кенг оммалашган бўлиб, у ўзаро таъсирни бошқариш норматив элементи табиатини дуалистик талқин этди. У ишлаб чиққан схемада ижтимоий ўзаро таъсирнинг ўзи тўрт категория терминлари орқали ифодаланади: «ходим» (ролни ижро этувчи), «мақсад» (ролнинг вазифаси), «мақсадни амалга ошириш учун восита ва шарт-шароитлар» ва «мустақил, сабабий боғланган омил».

Этник психология учун психоаналитик концепция ҳам катта қизиқиш уйғотяпти; у этник нормаларнинг амал қилиш назариясига асосан икки йўналишда кириб боряпти:

1. Психоаналитик персонология (шахс назарияси) ва унинг доирасида ишлаб чиқилган шахс тўғрисидаги илмий тасаввурлар орқали;
2. Майл, истак шахсни муҳофаза қилиш механизмларини психоаналитик тадқиқ этиш орқали «маданий» ижтимоий этник нормалар ва инсоннинг истаклари, ҳохиши, эҳтиёжлари ўртасида азалдан зиддиятлар мавжудлиги тўғрисидаги қоида психоаналитик концепцияларда асосий постулат (илмий далил) сифатида намоён бўляпти.

Зиддият турларига, бир томондан инсон майллари, истаклари, фаоллигини; иккинчи томондан жамият ва маданият нормаларининг чекловчи конфликтини кўрсатяптилар. Социум ва унинг ижтимоий системаси учун хавfli бўлган индивидларнинг майллари, истак ва хатти-ҳаракатларини бартараф этиш учун турли-туман табу жорий этилади. Жамият шахсдан олдиндан белгиланган, шу жумладан таъқиқловчи нормаларга нисбатан мослашиши (конформизм)ни, шунингдек, мазкур нормаларга розилик билдиришни талаб этади. Жамиятни бундай талаблари нормаларнинг функционалликка асослангандир, яъни меъёрлар бутун жамият учун муҳим бўлган функцияни бажаради. Бироқ нормалар шахсга нисбатан дисфункционал бўлиши ҳам мумкин. Шахс ва социал нормалар ўртасидаги конфликтни фақат шахснинг функционал талаблари билан мувофиқлаштириш орқалигина бартараф этиш мумкин.

Ижтимоий психологлар, конфликтологлар, юристлар юқорида кўрсатилган мутаносиблик воситаларини ишлаб чиқишга ва аномал, нормага зид хулқ-атвор сабабларини таҳлил қилишга катта эътибор беряптилар. Инсоннинг функционал майллари, мотивлари билан жамиятнинг функционал талаблари ўртасидаги зиддият шахснинг ижтимоийлашувида муқаррар конфликтларга олиб боради. Тубан мотивация инсонни ташқи импульслар ва стимулларга бўйсунадиган автомат (онгсиз маҳлуқ)га айлантиради. Конфликтли вазиятда

мотивация ва норматив бошқаришнинг ўзаро боғлиқлиги қуйидаги икки ҳолатда рўй бериши мумкин:

- 1) ролларни бажариш ва нормаларга риоя қилиш, шахсий статусни қўлга киритишга қаратилган вақтда;
- 2) жамият муайян ижтимоий статусни эгаллаб турган шахсларга ижтимоий мукофотлар берган пайтда.

Ижтимоий нормаларни маъқуллаш (розилик билдириш) мотивациясига қараганда ижтимоий нормалардан норози бўлиш мотивацияси кучли бўладиган вазиятлар ҳам бўлиб туради. Бундай ҳолатларда тадқиқотчилар ижтимоий назорат назариясига мурожаат қиладилар. Маълум бўлишича, шахс юқори мотивациясининг мавжуд бўлиши нормаларга амал қилишни таъминлаш учун етарли эмас. Жамият томонидан ишлаб чиқиладиган ташқи зўрлаш (мажбурлаш) ва рағбатлантириш воситаларини ишга солиш зарур.

Агар майллар фрустрацияси мавжуд бўлса ва у охир-оқибатда рағбатлантирувчи мотивацияни емирса, этник нормалар билан номутаносибликка олиб келса, шахснинг «ижтимоий нормалар билан мутаносибликка» интилиши социумнинг норматив талаблари билан чуқур зиддиятга олиб боради. Рағбат ва майллар фрустрацияси олдиндан белгиланган, таъқиқловчи нормаларга қарши борувчи хулқ-атвор мотивацияси учун асос бўлиб ҳизмат қилиши мумкин. Индивиднинг нормага зид хулқ-атворини бартараф этиш учун ижтимоий назоратнинг восита ва усулларидан фойдаланиш тавсия этилади.

Бироқ ижтимоий назорат фақат индивиднинг жамият учун нохуш, кераксиз бўлган майлларини «ичкарига ҳайдашга» ва уларни доимий босим остида «ушлаб туришга» қаратилган бўлиб, у индивиднинг барча майлларини тўла бостиришга қодир эмасдир. Расмий ижтимоий назорат вақти-вақти билан зулм, террорчилик, агрессия, ғайри ижтимоий ҳаракатларнинг аламга ошишига олиб келади. Эҳтимол, ижтимоий назорат воситалари ёрдамида агрессив хулқ-атвор тўхтатилиши (томоzlаниши) мумкин; жамият ва бошқа одамлар учун хавфли бўлган майлларни қондиришнинг таъқиқланган усуллари ижтимоий санкциялар ва жазолар билан қўрқитиш эса майлларни текислаши мумкин. Бунинг устига анти ижтимоий хатти-ҳаракатларга олиб келадиган майллар кўпинча ижтимоий назоратнинг ташқи воситалари таъсирида «сўниб қолмайди», балки яшашда давом этади. Бинобарин норма ва шахснинг майллари ўртасидаги конфликт хал этилмай қолади. Бу майлларнинг узоқ давом этадиган фрустрацияси индивид учун жиддий дисфункционал оқибатларга олиб келиши мумкин. Охир-оқибатда бу яхлит жамиятнинг дисфункционаллигида акс этиши, муайян вазиятларда

эса ижтимоий назорат системасининг ўзини ҳам ҳалокатга олиб келиши мумкин.

Индивиднинг «ичкарига ҳайдалган», рўёбга чиқмаган эҳтиёжлари, истак ва майллари спонтан ҳолда рўёбга чиқибгина қолмай, манфаатдор ижтимоий институтлар томонидан фойдаланилиши ҳам мумкин. Бу кучлар ҳозирги жамиятда кўплаб миллатчи, экстремистик, террористик, анархистик, ғайриижтимоий ҳаракатлар учун база бўлиб ҳизмат қилиши мумкин. Шу боисдан ҳам социумда қабул қилинган хулқ-атвор нормалари ва инсоннинг ички конфликтини хал этиш воситаларини ишлаб чиқиш ижтимоий назоратни оптималлаштириш йўлидан бораётган муайян ижтимоий гуруҳлар томонидан фойдаланиладиган реал куч бўлиши мумкин. Бу эса катта ижтимоий аҳамиятга эга бўлган илмий муаммодир. Шунини эътиборга олиш зарурки, агар фрустрациялашган майллардан ижтимоий гуруҳ онгли равишда собитқадамлик билан ўз манфаатлари йўлида фойдаланса фрустрациялашган майлларнинг потенциал портловчи кучи муҳим ижтимоий куч бўлиши ҳам мумкин. Чунки ижтимоий назорат нормалари бутун социум учун дисфункционал бўлишига қарамай конкрет ижтимоий ёки этник гуруҳлар учун функционал бўлиши ҳам мумкин. Шу боисдан ҳам этник конфликтларни хал этиш воситалари ва йўллари энг аввало ижтимоий сферадан, уни ўзгартиришдан излаш мақсадга мувофиқдир.

Руҳий таҳлил назарияси тарафдорлари жамиятни индивиднинг фрустрациялашган (конфликтли) майлларидан муҳофаза қилиш муаммосини психоаналитик персоналогия томонидан ишлаб чиқилган ўрин алмашиш ва сублимация механизмидан фойдаланиш имконияти билан боғлайдилар. Таъкидлаш жоизки шахснинг субъектив оламига психоаналитик ёндашувнинг бир ёқламалигига қарамасдан психоаналитикларнинг қатор асарларида шахснинг ахлоқий беҳаловатлик, уялиш, айбдорлик, ижтимоий санкцияларни кечириш (хис этиш) сингари этник бўёққа эга бўлган маънавий (ахлоқий) фазилатларни таҳлил этишга ҳаракат қилиняпти. ҳимояланувчи психологик механизмлар шахсни нормалар билан ички конфликтлашишдан (тўқнашишдан) озод қилиши, унга қандайдир йўл билан ўз майл ва мотивацияни рўёбга чиқариш имконини бериши керак. Баъзи ҳолларда технологик процедуралар тавсия этилади, улардан психологик ёрдам ва терапиянинг хусусий воситаси сифатида фойдаланиш мумкин. Бу йўналишдаги олимлар мавжуд норматив системалар барқарорлигини таъминлаш ва мустаҳкамлаш мақсадида социумни ҳам, шахсни ҳам ҳимоялаш воситаларини излаш билан жиддий шуғулланыптилар. Шахснинг ижтимоийлашуви жараёнида унинг мотивацион сферасини ўзгартириш, таркибини

қайтадан қуриш масаласи қўйилмаяпти. Ахир инсоннинг зўравонликка бўлган майлини маҳлум даражада жиловлаш ва хатто у билан келишувга эришиш, мавжуд ўзаро таъсир нормалари интеграллашуви ва барқарорлигига эришиш мақсадида социал гуруҳ учун маъқул бўлган йўналишга буриш мумкин-ку. Шу туфайли ҳам социал назорат назариётчилари ва амалиётчилари ана шундай ўзаро таъсирнинг энг самарали йўллари ва усулларини ишлаб чиқаяптилар.

Социал санкциялар формаллашув даражасига қараб бир-биридан фарқланади. Энг барқарор этник жамоаларда юксак даражада расмийлашган муолажалар, масалан, кимнинг хизмати умумий фаровонликка имкон берса, уни рағбатлантириш ва кимнинг ҳаракати зарарли деб баҳоланса, уни жазолаш ёки ҳайдаш муолажалари мавжуд. Айрим этнопсихологлар бундай процедураларга катта аҳамият берадилар, чунки улар этник жамоага ташқи таҳдидлар мавжуд бўлган вақтда этник жамоанинг жипслашишига имкон беради, деб ҳисоблайдилар. Бундай санкциялар, шубҳасиз, этник гуруҳ аъзолари (этнофор)нинг хулқ-атвор нормаларидан четга чиқишдан сақлайди, бироқ кўпчилик кишилар учун унча расмийлашмаган санкциялар, маъқуллаш ёки маъқул кўрмасликнинг спонтан намоён бўлиши таъсирчанроқ ҳисобланади.

Табу амалиёти қатъий таъқиқлаш билан хулқ-атворни қай даражада чеклаш мумкинлигини яққол кўрсатади. Полинезияда муқаддас деб ҳисобланган ҳайвонлар гўшти хатто одамлар очдан ўлиш арафасида турганда ҳам, истеъмол қилинмайди. Табуни атайин бузадиган кишиларнинг бу ҳодисага (жиноятга) бўлган реакцияси жуда қизиқ. Масалан, таъқиқланган таомни тасодифан истеъмол қилган ҳинду бу билмасдан қилиб қўйилган жинояти кўп йиллар ўтгандан кейин ҳам ўз соғлигини йўқотишига сабаб бўлади деб ҳисоблайди.

Хулқ-атворни норматив бошқаришнинг институционал усуллари орасида икки гуруҳ: талабчанлик ва рағбатлантириш кенг ёйилган ва энг самаралидир.

Талабчанлик асосида ташкилотга зурурий муносабатда бўлиш модели ётади, улар ташкилот томонидан ишлаб чиқиладиган символлар, обидалар, урф-одатлар гуруҳ ёки жамоани ташкилот сифатида намоён этади. Социал нормалар турли ҳужжат шаклларида: протоколларда, буйруқларда, ҳисоботлар ва меморандумларда ўз аксини топади. Бинобарин, талабчанлик унинг моҳиятини ташкил этадиган қадриятли- норматив чеклашлар доирасида намоён бўлади. Бу гуруҳда қабул қилинган нормаларга мувофиқ келадиган ва социал фаолликни намоён бўлиши ва ривожланишига имкон берадиган талаблар қўйиш усулини танлаш имконини беради.

Талабчанлик муносабатларини социал-психологик тушуниш асосида, энг аввало, груҳ аъзолари томонидан фаол қабул қилинган қадриятли-норматив йўл-йўриқлар (қоидалар) ётади; улар гуруҳ (жамоа)нинг социал вазифаларини хал этишга қаратилгандир. Талабчанлик бошқариш усули сифатида хулқ-атвор ва фаолиятни қатъий ва аниқ регламентлашни тақазо этади.

Этнофор (этник гуруҳ аъзолари) ларга ёки бутун этник жамоага талабчанлик намоён бўлишининг энг оммалашган усули буйруқ беришдир.

Буйруқ бериш талабчанликнинг қатъий шаклидир. Қатъийлик - иродавий майлнинг юқори даражаси бўлиб, умумий шахсиз шаклда ушлаб турилиши, бироқ девиант этник хулққа мойил бўлган конкрет шахсга нисбатан шакллантириши ҳам мумкин.

Норматив хулқ-атворни бошқаришнинг кенг ёйилган усулларига рағбатлантириш билан бир қаторда ишонч ва қўллаб-қувватлаш (маъқуллаш) ҳам киради.

Одатда яқин кишиларга ишонч билдирилиб, улар таниш ва фойдали фаолият билан рағбатлантирилади; у шахсга бўлган ҳурматни таъкидлайди. Оқсоқоллар, доҳийлар, лидерлар, раҳбарлар институти ана шу принцип асосида қурилгандир, улар социал ва этник гуруҳлар ёки жамоалар тепасида турибгина қолмай, хулқ-атвор ва фаолиятнинг социал нормаларини ҳам ўзларида мужассамлаштирадидилар; хулқ-атвор нормаларининг соҳиблари ҳисобланадилар. Масалан, Буюк Британия аҳолиси учун қирол оиласи, америкаликлар учун эса президент оиласи шундай норматив эталон ҳисобланади.

Маъқуллаш (қўллаб-қувватлаш) хулқ-атворни бошқариш усули сифатида, энг аввало, этнофор учун норматив чегарани аниқлаш билан характерланади, унга амал қилиш этник гуруҳларда ўз вакилларининг хулқи ёки фаолиятини баҳолашга, уларни мукофотлашга ундайди.

Хуллас, норматив хулқ-атворни бошқариш принципларини шундай тавсифлаш мумкин.

Аниқлик принципи шундан иборатки, лидер ёки этник жамоанинг ўзи танлаган таъсир кўрсатиш усули норматив хулқ-атворни қай даражада рағбатлантира олишини аниқлаш лозим. Масалан, маъқуллаш кўринишидаги рағбатлантириш турли шаклларда соф виждонлилик, масъулият ва интизомлиликни намоён бўлишига туртки бериши керак, бироқ бундай усулда самара бермайдиган вазиятлар ҳам бўлади.

Адекватлик (айнан ўхшашлик) принципи таъсир кўрсатиш усуллари қўллаш системаси этник гуруҳ ёки жамоанинг барча аъзолари учун тушунарли бўлиши ва улар томонидан адолатли деб

баҳоланишини тақазо этади. Бу объективлик меъёрига амал қилиш учун зарурдир. Ана шундай ёндашув асосидагина субъектнинг ютуқларини баҳолаш ва рағбатлантириш ёки жазолашнинг адолатли меъёрини аниқлаш мумкин бўлади. Ахир норматив бошқаришда жазолаш фақат субъектни поймол этиш меъёригина эмас, балки хулқ-атвор ва фаолият ҳақида ўйлаш ва уни қайта баҳолаш учун асос ҳамдир. Бунинг учун эса субъектнинг таъсир этиш маъносини тушуниш ва уни холис деб ҳисоблаши зарур. Таъсир кўрсатишнинг объективлиги хулқ-атворни бошқариш адекват принципнинг муҳим соҳасидир. Бироқ у ўз мазмуни ва шаклига кўра ҳам шундай бўлиши керак. Шакллар хилма-хиллигида этнофор шахсга индивидуал ёндошиш имконияти мужассамлашган.

Ўз вақтида қўллаш принципи. Ижтимоий санкцияларни ўз вақтида қўллаш принципи, сиртдан қараганда, ҳеч кимда шубҳа қолдирмайди. Бироқ амалиётда унга ҳар доим ҳам амал қилинавермайди. Одатда меъёрлардан четга чиқиш, ижтимоий ролларни керакли даражада бажармаслик гуруҳ ёки жамоа томонидан жазоланади, бироқ хатти-ҳаракат амалга ошиши биланоқ рағбатлантириш ёки жазолашнинг қўлланилиши ғоят муҳимдир. Рағбатлантиришда ўз вақтида қўллаш принципи объективликнинг намоён бўлиш шаклларида бири, мавжуд: нормалар, қоидалар ёки буйруқларни бажаришни тезда баҳолаш шаклларида бири бўлиб хизмат қилади.

Кўргазмалилик принципи нимани билаш кераклигини ва қандай қилиб яхшироқ бажариш зарурлигини предметли ифожалашни англатади, таъсир кўрсатишни фаоллаштиришга ёрдам беради. Кўргазмалилик шакллари ниҳоятда хилма-хил бўлиб, этник гуруҳ (жамоа)нинг имкониятларига боғлиқдир. Оммавий ахборот воситаларида фойдаланиладиган шакллар ғоят самарали ҳисобланади. Бу принципга лидер (йўлбошчи)лар албатта амал қилишлари керак.

Норматив хулқ-атворни бошқаришнинг юқорида тилга олинган принциплари, шубҳасиз, комплекс қўлланилиши лозим. Конкрет ижтимоий вазиятни ҳисобга олмай туриб, юқоридаги принциплардан бирортасини яхши ёки ёмон деб аташ мумкин эмас.

Жамиятдаги ижтимоий шароитлар ўзгарувчандир. Меъёрлар системаси ҳам ўзгаради. Инсон қатъий белгиланган ўз мазмуни ва йўналишига кўра конкрет нормаларни ўзгартириш орқалигина эмас, балки уларга осонгина мослашиш орқали ҳам ижтимоий, шу жумладан, этник ўзаро таъсирнинг тўлақонли ва фаол иштирокчиси бўлиши мумкин. Шуни эътиборга олиш зарурки, меъёрлар тизими, айниқса, меҳнат, сиёсий нормалар ниҳоятда ҳаракатчандир, улардан этник хулқ-атвор ва ўзаро муносабатларнинг хусусий, конкрет актларини бошқаришда фойдаланилади. Шу туфайли ҳам меъёрий бошқариш шахс ёки бир бутун жамият хулқ-атвори ва фаолиятининг

реал динамик системасини ташкил этиш принципи бўлиб хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура 1-китоб Т., «Ўзбекистон» 1996.
2. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 2-китоб Т., «Ўзбекистон», 1996.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т., Ўзбекистон, 1997.
4. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарорлик йўлидан. 6-китоб. Т., 1998.
5. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-китоб. Т., «Ўзбекистон», 1999.
6. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида.Т., «Ўзбекистон», 1998.
7. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Ўзбекистон», 1998.
8. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси ҳалқни - халқ миллатини - миллат қилишга хизмат этсин. Т., «Ўзбекистон», 1998.
9. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI асрга интиломқда.Т., «Ўзбекистон», 1999
10. Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. Т., 1999.
11. Каримов И.А. Миллий истиқлол ғояси - халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончидир. Т., «Ўзбекистон», 2000.
12. Каримов И.А. «Ўзбекистон демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари». Т., «Ўзбекистон», 2002.
13. Каримов И.А. «Камолот» ёшларимизнинг чинакам суянчи ва таянчи бўлсин. «Халқ сўзи». 2001. 25 - январ.
14. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10 - китоб. Т., «Ўзбекистон», 2002.
15. Ватан туйғуси. Т.: Ўзбекистон, 1996. 82-бет
16. Гидденс Энтони. Социология Т; 2002-848с. Душков Б.А. психо- социологик менталитета и номенталитета Екатеринбург. 2002 - 448 с.
17. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси Т; «Ўқитувчи» 1994 - 320 с
18. Каримова В. М. Ижтимоий психология асослари.Т; «Ўқитувчи» 1994.
19. Кон И.С. Этническая психология под. ред. И.И. Егоровой «Речь» Санкт-Петербург 2003. 139-бет.
20. Маҳкамов У. Ахлоқ-одоб сабоқлари Т; «Фан» 1994-135 с.
21. Мид М. Культура и мир детство М; 1988 - 429 с.
22. Мустақиллик: изоҳли илмий-оммабоп луғати-Т.: Шарқ, 2006, 475-с.,
23. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий лисоний хусиятлари. Филология фанлари доктори илм.дар. олиш учун ёзилган автореферат. Т; 2000.
24. Оила ахлоқи ва одоби. Узақов Х., Э. Ғозиев, А. Орипова Т; 1995 - 200 с.
25. Сарсенбаев Н. Обичаи и традиции в развитии. Казахстан, 1965.301с.
26. Сухова А. Н. А. А. Дерчака Социальная психология. Москва: академия, 2002 - 600 с.
27. Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов зарубежной Европы. Ответред. О. А. Ганцкая, М. С. Габума, С. А. Ганарев. М; «Наука», 1987-195 с.
28. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-том. М., 1981.
29. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-том. М., 1981.
30. Ўзбек характерининг ижтимоий психологик хусусиятлари.
31. Қорабоев У. Ўзбекистон байрамлари. Т., «Ўқитувчи», 1991. 192 с .

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3 - 4
Этнопсихология фан сифатида	5 - 7
Этнопсихологик тадқиқотлар ўтказилиши тарихидан	7 - 12
Этнопсихология ва этнография	12 - 16
Миллий психологик қиёфа ва унинг структураси.....	16 - 20
Миллий характер.....	20 - 24
Миллий таъб ва туйғу.....	24 - 26
Миллий хиссиёт.....	26 - 27
Миллий урф - одат ва анъаналар	27 - 28
Психологик қиёфанинг маънавий маданиятда намоён бўлиш хусусиятлари.....	29 - 31
Миллий қадриятлар ва маънавий тасаввурлар.....	31 - 38
Ўқувчиларда маънавий тасаввурларни шакллантириш.....	39 - 42
Этник стеротиплар.....	43 - 45
Миллий ўз - ўзини англаш.....	45- 47
Миллий ўз - ўзини англаш элементлари.....	47-49
Менталитет психологияси.....	49 - 54
Этник тарбия.....	54 –61
Этник экспектация.....	61-76
Адабиётлар.....	77

Муаззам Тўлқиновна Исақова

ЭТНОПСИХОЛОГИЯ
Психологическое издание

Компьютерда саҳифаловчи: Г.Қодирова

Босишга 2007 йил 20 июлда руҳсат этилди
Буюртма рақами - __.
Адади - 300 нусҳада

*«Turon-iqbol» нашриёти,
Тошкент, А.Навоий кўчаси, 30-уй*

